

Yazılı ve Görsel Belgeler Işığında Tarihi ve Mimarisiyle
İzmir Sancak Kale*İzmir Sancak Kale with its History and Architecture in Light of
Written and Visual Documents

Sema Gündüz Küskü** - Şebnem Parladır***

Öz

İzmir Körfezi'nin girişinde ve en dar noktasında inşa edilmiş olan Sancak Burnu Kale-i, karşısından dökülen Gediz Irmağı'nın oluşturduğu deltanın yarattığı sığlık nedeniyle körfeze girişin kilit noktasında yer almaktaydı. 17. yüzyıldan itibaren önemli bir ticaret merkezi hâline gelen ve dolayısıyla Batılı tacirlerin uğrak noktası olan kentte vergi

* Bu çalışma 1001-Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı (Özel Çağrılar) tarafından desteklenen 124K301 no.lu ve 17. Yüzyıl İzmir'inde Kayıp Mimari Mirasın Dijital Anlatısı: Somutlaştırılmış Öğrenme İçin Sürükleyici Sanal Gerçeklik Deneyimleri başlıklı proje kapsamında üretilmiştir/This study was produced within the scope of the project numbered 124K301, titled "Digital Narratives of the Lost Architectural Heritage in 17th-Century İzmir: Immersive Virtual Reality Experiences for Embodied Learning", supported by the 1001-Scientific and Technological Research Projects Support Program (Special Calls).

** Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü - Assoc. Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Islamic Archeology, (Corresponding Author) İzmir/TÜRKİYE, <https://ror.org/024nx4843> sema.kusku@ikcu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3703-7662>

*** Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü - Assist. Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Islamic Archeology, İzmir/TÜRKİYE,
<https://ror.org/024nx4843> sebnem.parladir@ikcu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-0745-5468>

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Anf/Citation: Gündüz Küskü, Sema - Parladır, Şebnem, "Yazılı ve Görsel Belgeler Işığında Tarihi ve Mimarisiyle İzmir Sancak Kale", *Belleten*, C 89/S. 315, 2025, s. 507-552.

denetimini sağlamak ve askerî anlamda da güvenliği tesis etmek adına önem taşıyan Kale'nin inşa tarihi, nedeni, süreci belirsizliklerle doludur. İzmir İnciraltı mevkiinde yer alan askerî bölge sınırları içinde kalan Sancak Kale'nin bugünkü durumunun geçmiş ile bağı, İzmir tarihi ve mimarisiyle ilgilenen araştırmacıların sıklıkla tartışa geldiği bir konudur. Tartışılmış olmakla birlikte inşa kitabesi bulunmayan Sancak Kale'nin ne zaman yaptırıldığına dair bilgiler çelişkilidir. Tabya şeklindeki günümüz mimarisine karşın, ilk inşasındaki mimari özellikleri ile adeta yeniden inşa düzeyinde geçirmiş olduğu onarımlar sonrasında yaşanan mimari değişim hikâyesi ise bilinmemektedir. Çalışma kapsamında söz konusu belirsizliklerin açıklığa kavuşması için akıldaki sorulara yanıt veren ilk bulgular İzmir kentinin seyyahların gözünden yazıya aktarılan tarihinin satırları arasından ve arşiv belgelerinden elde edilmiştir. Ulaşılan yazılı veriler, Kale'nin resmedildiği gravür ve tabloların yanı sıra yapının yerli ve yabancı haritacılar tarafından hazırlanan, arşiv ve müzelerde korunan planları aracılığıyla da desteklenmiştir. Bu şekilde yapının tarihi yaşam öyküsünün çözülmesinin yanı sıra fark edilmeyen ya da daha az bilinen mimari serüveni günümüz hava fotoğrafları da dâhil edilerek ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İzmir Sancak Kale, Yeni Kale, Sancak Burnu, Seyahatname, Tarih, Mimari, Gravür/Tablo

Abstract

The Sancak Cape Fortress, built at the entrance and narrowest point of the Gulf of İzmir, occupied a pivotal position due to the shallows created by the delta formed by the Gediz River flowing opposite it. As İzmir became a significant commercial hub from the 17th century onwards, attracting Western merchants, the fortress played a crucial role in ensuring tax regulation and military security. However, the date, reason, and process of the fortress's construction remain uncertain. Located within the boundaries of a military zone in the Inciraltı district of İzmir, the current state of Sancak Fortress, and its connection to its historical past, has been a frequent subject of debate among researchers interested in the history and architecture of İzmir.

Despite these discussions, the absence of an inscription has led to conflicting accounts regarding the fortress's construction date. While its current architecture resembles a bastion, the story of the architectural transformation it underwent-likely through extensive repairs that amounted to a near-complete reconstruction-remains unknown.

In this study, initial findings that aim to clarify these uncertainties have been derived from historical accounts written by travelers documenting the history of İzmir, as well as

from archival records. These written sources are supported by engravings and paintings depicting the fortress, as well as by plans drawn by both local and foreign cartographers, which are preserved in archives and museums. Through the combination of these historical records and the inclusion of contemporary aerial photographs, the study seeks to uncover not only the historical narrative of the fortress but also its lesser-known architectural evolution.

Keywords: İzmir Sancak Kale, Yeni Kale, Sancak Burnu, Travelbook, History, Architecture, Engraving/Painting

Giriş

Sancak Burnu Kalesi'nin geçmişine dair yanıtlanması gereken birçok soru, yapıyı ele alan monografik birkaç çalışmaya konu olsa da tam olarak açıklığa kavuşmamıştır¹. Bu çalışmada İzmir'i 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ziyaret eden altmış bir Batılı seyyahın ve Osmanlı gezginlerinin seyahatnameleri taranarak Sancak Kale hakkında bilgi verenlerin anlatıları saptanmış, Piri Reis'in 1521 tarihli ilk ve 1526 tarihli ikinci telifinin resimli tüm kopyaları taranarak Sancakburnu mevkiinde Kale'nin inşa sürecinin izleri aranmış, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Sancak Kale'ye dair bulunan tüm arşiv kayıtları incelenmiş, Kale'nin Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yer alan ve ilk kez yayınlanacak olan 1840 tarihli planına ulaşılmış, yine diplomatik görevle Osmanlı İmparatorluğu kıyılarını dolaşan Gravier d'Ortieres'in beraberindeki deniz mühendislerinin hazırladıkları planlar irdelenmiş ve seyahatnamelere eşlik eden gravürlerde, kenti ziyaret ederek betimleyen Avrupalı ressamaların tablolarında ve yurtdışı müzelerin dijital kataloglarında rastlanan harita resim tarzındaki çalışmalarda ve panoramik manzaralarda belgelenen Sancak Kale görünümüleri tespit edilmiştir². Yazılı ve görsel olmak üzere ulaşılan tüm verilerin bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesi sonucunda yapı için doğruluk oranı yüksek, güvenilir belgeler üretilmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle çalışmanın öncelikli amacı Kale'nin

1 Bu monografik çalışmalar için bk. Necmi Ülker, "İzmir Sancakkalesi ve Şehitliği", *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler II*, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983, s.263-284; Bekir Gökpinar, "Büyük İzmir Depremi Sonrası Sancakburnu Kalesinin Tamir Faaliyetleri (1688-1695)", *Şehir Kültür Medeniyet. Çakabey'den Günümüze İzmir*, C III, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Yayınları, İzmir 2022, s.1175-1192.

2 Bu makalenin yazarları Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde kayıtlı Sancak Kale'ye dair belgeleri okuyan Prof. Dr. Cahit Telci'ye ve çalışma boyunca kaynak ve fikir paylaşımlarında bulunan Prof. Dr. Ersel Çağhtütüncügil'e ve Prof. Dr. Deniz Özkut'a teşekkür borçludur.

tarihi ve mimari serüvenini ortaya çıkararak yapı hakkında doğru ve bilimsel bir tarihsel kurgu oluşturmak, unutulmuş, fark edilmeyen ya da daha az bilinen bu kentsel hafıza mekânı ve kültür varlığını tarih, sanat ve mimarlık tarihi bağlamında yapı-kent hikâyesinin bütünleştirilmesini sağlamaktır.

Seyahatnamelerin ve Arşiv Belgelerinin İzinde Sancak Kale’nin İnşa Tarihi ve Süreci

İnşa kitabesi bulunmayan Sancak Kale’nin ne zaman yaptırıldığına dair bilgiler çelişkilidir. Kale hakkındaki en erken yazılı veri, 1653 yılının Aralık ayında İzmir’e gelen seyyah D’Arvieux’nun satırlarında yer alır. Seyyah yapıyı, Sancak Burnu’nun ucunda, deniz seviyesine çok yakın bir konumda, denizden gelen gemilere ateş eden topçuların bulunduğu Osmanlı tarzında bir kale olarak tanımlar. Körfezin girişindeki sığılığı belirterek yapının kent için önemine vurgu yapan D’Arvieux’nun bu açıklamasıyla Kale’nin 1653 yılı öncesindeki varlığı kanıtlanmış olsa da ne zaman inşa edildiği sorusu cevapsız kalır³. Araştırmacı Baykara, seyyah D’Arvieux’nun 1653 yılında bu kaleden bahsetmesini gerekçe göstererek yapının 1650 yıllarında yapıldığını kabul eder⁴. Beyru ise Iconomos’un kalenin inşa tarihini 1656 olarak verdiğini söyler ve Iconomos’un çalışmasını Fransızcaya çeviren Slaars’ın çeviriye eklediği dipnotta, “Tavernier, 1631 civarında ilk yolculuğunda İzmir’i gördüğünde bu kaleden şu şekilde bahseder...” ifadesini dikkate alarak 1631 öncesinde var olduğunu düşündüğü Sancak Kale’nin 17. yüzyıl ortalarında onarılarak yeniden ayağa kaldırıldığını önerir⁵. Doğu ülkelerine yaptığı seyahatleri kaleme aldığı eserinin birinci cildinde İzmir’e yaptığı geziden söz etse de yazarın bilgi verirken kronolojik bir anlatım gözetmediğini, dolayısıyla 17. yüzyıl boyunca birçok kez İzmir’e gelen seyyahın bu kent ile ilgili söylemlerinin sonraki ziyaretlerine ait olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir. Ayrıca Tavernier’nin anlattığı hikâyeye göre yakın zamanda ayağa kaldırılan bu kalenin inşa sebebi Osmanlıların Venediklilerle yaptığı son savaşlarda Osmanlı filosunun Ege Denizi’nde uğradığı yenilgidir. Filosunu yeniden güçlendirmek isteyen Büyük Sultan’ın İzmir limanında bulunan İngiliz ve Hollanda gemilerine ücret karşılığı hizmet alımı için elçi göndermesi üzerine Venediklilere karşı denize açılma teklifini reddeden

3 D’Arvieux’nun 1672 yılındaki yolculuğunda ise artık çoktan ayağa kaldırılmış olan yapıyı “limanın ağzındaki Smyrna Kalesi” şeklinde tanımlamıştır. Bk. *Memoires Du Chevalier D’arvieux*, ed. Jean Baptiste Labat, Tome Premier, Paris 1735, s. 34-35.

4 Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 53.

5 Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür Yayınları, İstanbul 2011, s. 24. Bilgi teyidi için bk. Bonaventure F. Slaars (çev.), *Etude Sur Smyrne Par Constantin Iconomos*, Smyrne 1868, s. 43.

kaptanlar o sırada İzmir’de ne kale ne de top olduğu için demir alıp limanı hızlıca terk etmişlerdir. Büyük Vezir, kaptanların bu tutumu ile gemilerin hiçbir engelle karşılaşmadan girip çıkabilmesine öfkelenerek, gemileri kontrol altına almak adına körfezde bir kale inşa etmeye karar verir. O zamandan itibaren filoların eşlik ettiği konvoy halindeki gemiler artık İzmir’e kadar gitmemekte, kaleden daha aşağıda ve top menzilin dışında durmaktadırlar⁶. Burada bahsi geçen olayın 1645-1669 yılları arasında Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yaşanan Girit Savaşı’nın bir evresi olan 1656 tarihli Çanakkale Deniz Muharebesi’ni işaret ettiği düşünülürse Sancak Kale’nin ilk inşa tarihini 1631 öncesine götürmenin yanlış olacağı anlaşılır⁷. Nitekim Thevenot, Dapper, Arundell gibi seyyahlar da eserlerinde Sancak Kale’nin inşasını aynı olay ile ilişkilendirirler⁸.

Seyyah anlatıları dışında Piri Reis’in *Kitâb-ı Bahriyye* isimli eserindeki Ege Denizi kıyılarını gösteren haritalarda da Sancak Kale’nin inşasına dair ipuçları bulunur. Eser 1521 ve 1526 yıllarında olmak üzere iki telif halinde hazırlanmış ve çeşitli kopyaları günümüze ulaşmıştır. İlk telifin 962/1554-55 tarihli nüshasında (İSK Hamidiye 945) vr. 22b-23a’da *Kale-i İzmir ve Urla Kenarları*’nı gösteren haritada, Sancak Burnu mevkiinde, kulesi ve burçları ile kale tasvir edildiği ve yanına “Sancak Burnu Kala-i Cedid’de liman-ı Sultan Gazi fı sene 1066” notu düşüldüğü görülür. Aynı telifin 977/1569 tarihli bir diğer nüshasında (BUB MS.3613) vr. 17b’de Urla, İzmir ve Foça kıyılarını gösteren haritada ise kale tasviri bulunmasa da aynı noktadaki “Sancakburnu Kale-i Cedid sene 1066” notu dikkat çeker⁹. Söz konusu iki nüshada Sancak Burnu mevkiine sonradan eklendiği anlaşılan bu kayıtlar 1066/1655-56 tarihini işaret ederek Tavernier, Thevenot, Dapper, Arundell gibi seyyahların kalenin inşasına dair verdiği 1656 tarihini destekler, *Cedid* ifadesi ise bu kalenin yeni olduğunu vurgular.

6 *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Baptiste Tavernier, Ecuyer Baron d'Aubonne En Turquie, En Perse Et Aux Indes*, Tome I, Paris 1712, s. 102-103.

7 Girit savaşı ve Çanakkale Muharebesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Merve Kaynak, *Girit Savaşı Sırasında Venediklilerin Çanakkale Boğaz Ablukası*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2023.

8 Olfert Dapper, *Naukeurige Beschryving van Asie*, Amsterdam 1680, s. 311; *The travels of Monsieur de Thevenot into the Levant. In Three Parts*, London 1686, 91; F.V.J. Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, Vol. II, London 1834, s. 392.

9 Urla, İzmir ve Foça kıyılarını gösteren harita için bk. Paul Kahle, *Piri Re'is Bahriye. Das Türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meervom Jahre 1521*, Band I. Text, Berlin 1926, s. 29.

Bu noktada “İzmir Limânı ucunda Sancakburnu demekle ma’rûf olan mahalde Kal’abinâ olunması ehemmi-i mühimmât’iümûr-ı dîn-i devlet olmağla devletlû usta ve neccâr ve bennâlar cem eyleyüp ale’t-ta’cîl mahall-i mezbûrda bir kal’a-binâ ve ihyâ eylemek...” şeklinde kayda geçen 1 Eylül 1657 (H 22.11.1067) tarihli belge önem taşır¹⁰. 1657 yılında Sancak Burnu’nda bir kalenin inşasını kanıtlayan belge, kalenin inşası için 1656 tarihini veren seyyahları ve Pîrî Reis haritalarına eklenen notları da destekler. O hâlde cevap aranması gereken ilk soru Sancak Burnu Kalesi’nin hangi sebeple 1657 yılında yeniden inşa durumuna geldiğidir. 20 Mayıs 1654 yılında İzmir merkezli bir deprem yaşandığı, camiler, evler ve minarelerin yıkıldığı bilinir¹¹. Böyle bir depremin varlığı, Sancak Kale özelinde veri bulunmasa da yapının bu depremde hasar aldığını ve 1657 yılının Eylül ayında yeniden ayağa kaldırma süreci yaşadığını akla getirir. 1657 tarihli belgede geçen *ale’t-ta’cîl* ifadesinden de kalenin inşasının hemen tamamlanmasının istendiği anlaşılır. Ayrıca 8 Ekim 1657 tarihli mühimmat defterinden Eylül ayında inşasına başlanan Kale’ye, 1 ay sonra top nakli yapıldığı öğrenilir¹². Sancak Burnu’nda yeniden inşa edilecek kale için Çine halkından vergi toplandığı bilgisini içeren 17 Kasım 1657 tarihli kayıt ise inşa sürecinin devam ettiği bilgisini verir¹³. Ayrıca bu kayıta geçen “müceddeden” ifadesi D’arveux’nun işaret ettiği üzere yapının 1653 yılında var olduğu ve muhtemel deprem nedeniyle gördüğü zarar üzerine tekrardan ayağa kaldırıldığı görüşünü destekler. İnşaata devam ederken kullanılmaya başlandığı anlaşılan Kale’nin, 17 Şubat 1670 tarihli belgede geçen “...müceddeden inşa edilmiş olan Sancakburnu Kalesi...” ibaresinden yola çıkarak, 1670 yılının başında bu sürecini çoktan tamamlamış olduğu görülür¹⁴.

Kale’nin inşa tarihine ilişkin Batılı seyyahların verdiği bilgilerin yanı sıra kenti 1671’de ziyaret eden Evliya Çelebi, kale kapısında bulunan kitabeyi nakleder. Bu kitabeğe göre binanın yapım tarihi 1077/1666’dır¹⁵. Araştırmacılar, Evliya

10 Gökpinar, agm., s. 1177.

11 Nicholas Ambraseys, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 492.

12 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 4688, 29 Z 1067/8 Ekim 1657, s. 86.

13 BOA, Bab-ı Asafi Defterleri (A. {DVNSMHM. d), 92/240, 10 S 1068 / 17 Kasım 1657.

14 BOA, İbnü’l Emin Askeriye (İE.AS), 24/2195, 26 N 1080 / 17 Şubat 1670.

15 Kitabe metni: “Görünce Hatîfi gaybî dedi bu kal’aya tarih, kilid-i bahr ü berr oldu ve hakkâ-kal’a-i sancak-sene 1077.” (Gaipen gelen haberci bu kaleyi görünce tarih düşürdü: Sancak kale gerçekten denizin ve karanın kilidi oldu). Kitabenin ikinci mısrasına ebced hesabıyla da tarih düşülmüştür. Evliya Çelebi, *Kent ve Seyyah: Evliya Çelebinin Gözüyle İzmir ve Çevresi-1*, ed. M. Ekici -

Çelebi'nin 1656 yerine 1666 tarihini vermesini farklı şekilde değerlendirirler. Ülker, 10 yıllık sürecin bir yapının onarım geçirmesi için kısa olduğunu, 1666 yılında kalede genişletme çalışması yapıldığını ancak daha büyük olasılıkla bu tarihin yanlışlıkla 1666 yazılmış olabileceğini ileri sürer¹⁶. Gökpınar ise inşa sürecinin 10 yıl kadar sürdüğü düşüncesindedir¹⁷.

Bahsedildiği üzere Kale'nin yapımını Girit Savaşı'nın bir evresi olan 1656 Çanakkale Deniz Muharebesi ile ilişkilendiren Tavernier, Kale'nin banisi olarak Köprülü Mehmed Paşa'yı (1656-1661) zikreder¹⁸. İnşası ile körfezdeki her tür gemi giriş çıkış özgürlüğünün kısıtlandığına işaret eden bu seyyahlar, Kale'nin askerî anlamda bir kontrolörlük görevi üstlendiğine dikkat çeker. Yapı hakkında görece daha az bilgi veren birçok seyyah da, Kale'nin gemileri önünden geçmeye mecbur bırakan konumu nedeniyle bir kontrolör durumunda olduğu konusunda hem fikiridir¹⁹. Tournefort ile Spon bunlara ek olarak korsan saldırılarına da vurgu yapar²⁰. Bu bağlamda seyyah D'Arvieux'nun, Türklerin Venedikliler ve diğer uluslarla savaşları nedeniyle böyle kaleler inşa ettirdiğini özellikle vurgulaması da dikkat çekicidir²¹. Bu söylemler, seyyah anlatıları ile dönemin askerî-siyasi

T. Gökçe, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2013, s. 42-43.

16 Bk. Ülker, agm., s. 270.

17 Bk. Gökpınar, agm., s. 1178.

18 *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Baptiste Tavernier*, s. 103.

19 *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant fait aux annees 1675 et 1676 - par Jacob Spon, et Georges Wheler*, Tome I, Amsterdam 1679, s. 232; *Early Voyages and Travels in the Levant The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600, Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679*, ed. J. Theodore Bent, Burt Franklin Publisher, New York, s.138-139; Dapper, *age.*, s. 311; Jacob von Sandrart, *Kurtze Beschreibung Von Dem Ursprung/Aufnahmen/Gebiete/und Regierung der Weltberühmten Republick Venedig/Mehrentheils den Jahren nach/und in Form einer kurtzen Chronick verabfasset/ Wie auch eine kurtze Beschreibung der vornehmsten Griechischen Provintzund Pen-Insel Morea*, Nürnberg 1688, s. 355; M. Tournefort, *A Voyage into the Levant*, Vol. II, London 1718, s. 371; *Voyages Du Sr. A. De La Motraye en Europe en Asie et en Afrique*, Tome Premier, La Haye 1727, s. 178; *Voyages De Corneille Le Bruyn Au Levant*, Tome Premier, La Haye, 1732, s. 66; P. Angelicus Maria Myller, *Reiß-Beschreibungen in Europa, Asia und Africa*, Wien und Nürnberg 1735, s. 460; Edmund Chishull, *Travels in Turkey and Back to England*, London 1747, s. vii; Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient*, ErsterBand, Stuttgart 1836, s. 96; *İzmir Gezisi Antoine Galland'ın Bir Elyazması (1678)*, ed. Frédéric Bauden, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2003, s. 27.

20 Spon, *age.*, s. 232; Tournefort, *age.*, s. 251; İlhan Pınar, *Gezinlerin Göziyle İzmir, 17. Yüzyıl*, Akademi Kitapevi, İzmir 1998, s. 61.

21 *Memoires Du Chevalier D'arvieux*, s. 35.

yapısının büyük ölçüde örtüştüğünü ortaya koyar. Nitekim Sancak Kale'nin inşa edildiği 1657 yılı, dönem konjonktürü gereği mevcut kalelerin onarıldığı ve kilit noktalara yeni kalelerin yapıldığı bir sürece denk gelir. Bilindiği üzere Venedik ve Osmanlı donanmaları arasında 1645 yılından itibaren 1669 yılına kadar süregelen Çanakkale Şavaşları nedeniyle Çanakkale Boğazı'nın tahkimine başlanır. 1659 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın sarayı ikna etmesiyle gerçekleşen bu inşa girişimi sonrasında boğazdaki mevcut iki kale onarılmış ve iki kale daha inşa edilmiştir²². Öyle anlaşıyor ki bu furya bir Venedik yenilgisi sonrasında Köprülü Mehmed Paşa'nın talebiyle gerçekleşecek olan Sancak Burnu Kalesi'nin yeniden inşa girişimiyle başlayıp Çanakkale kaleleri ile son bulmuştur.

Diğer bir grup seyyah ise özellikle Kale'nin kent ticareti ile bağlantısına vurgu yapmaktadır. Evliya Çelebi kalenin, ticaret gemilerine sağlıklı bir vergi kontrolü yapılabilmesi amacıyla Köprülü Mehmed Paşa tarafından inşa edildiğini belirtir. Kale'nin inşası sonrasında gümrük vergisi gelirinin 200 kese arttığını, bu fazlalığın her sene devam ettiğini dile getirir²³. 1678 yılında İzmir'i ziyaret eden seyyah Cornel de Bryun, kalenin inşasına ilişkin bambaşka bir hikâye aktarır. Onun anlatımına göre İzmir'de görev yapan Ermeni gümrük memuru Antoine Silbi dolandırıcılık suçlamasıyla Osmanlı hükümeti tarafından İstanbul'a çağrılır. Ancak Silbi bir gemiye binerek apar topar İzmir'den ayrılır. İşte o günden itibaren İzmir gümrüğünde Türkler dışında kimse çalıştırılmaz ve bu Kale inşa edilir. Böylece vergisini ödediğini gösteren gümrük belgesini ibraz etmeden hiçbir gemi limandan ayrılamaz²⁴. Bryun'un hikâyesi diğer seyyah anlatılarından farklılaşsa da Sancak Kalesi'nin inşa gerekçesi gümrük vergisiyle ilişkilendirilmiştir. 1675 yılında İzmir'e gelen Spon -üst satırlarda işaret edilen korsan saldırılarına ek olarak Sancak Kale'nin gümrük denetimi yaptığı konusunda Evliya Çelebi ve de Bryun ile hemfikir²⁵. Bu konuda hemfikir olan bir diğer seyyah Sandrart (1687), kalenin her gemiden 38 kuruş toplamak için yaptırıldığını söyler²⁶. Turner'ın "geçen her ticaret gemisinden 20 para alınır" şeklindeki ifadesi ise kalenin vergi denetimi konusunda işlerliğinin 1815 yılına gelindiğinde de devam ettiğini gösterir²⁷.

22 M. C. Şihabeddin Tekindağ, "Çanakkale", *İslâm Ansiklopedisi*, C 3, MEB, Eskişehir 2001, s. 344-345.

23 Evliya Çelebi, *age.*, s. 40-41.

24 Le Bruyn, *age.*, s. 65-66.

25 Spon, *age.*, s.232; Pınar, *age.*, s. 61.

26 Von Sandrart, *age.*, s. 355.

27 William Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, Vol. III, London 1820, s. 292.

Seyyahların satırları arasından Sancak Kale'ye dair edinilen bir diğer bilgi Kale'nin adının kaynağıdır. Evliya bu ismin kaynağını "...Bu kaleye Sancakburnu denmesinin sebebi, herhangi bir kafir kanyonu İzmir'e girmek isterse beyaz sancak çekerek itaat ettiğini gösterdikten sonra limana girebilir." diyerek aktarır²⁸. Iconomos ile Arundell ise Kale'de sürekli Türk bayrağının dalgalanması nedeniyle isminin Sancak Kale olduğuna dikkat çeker²⁹. 1698 yılında İzmir'e gelen seyyah Edmund Chishul yeni ve güçlü bir kale olarak tanımladığı Sancak Kale'de gerektiğinde hükümdarın bayraklarının dalgalandığını ifade eder³⁰. Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'sinin 1526 tarihli ikinci telifinde İzmir'e gelen gemilerin *Sancak Burnu*'na girdikten sonra bu bölgenin sığ olması nedeniyle geçişi ortaladıkları belirtilir³¹. Henüz Kale'nin inşa edilmediği bir döneme ait olan bu tanımlama, yapının ismine yönelik bu yorumları çürütür. Nitekim eserin kalenin inşası öncesine ait 1553 tarihli iki nüshasında ve 1555, 1569, 1570, 1574 (İKK Hacı Ahmed Paşa 171 vr. 82a ve 172 vr. 21b, İSK Hamidiye 945 vr. 22b-23a, BUB MS. 3613 vr. 17b, İSK Hüsrev Paşa 272 vr. 17a, İSK Ayasofya 2612 vr. 159a) tarihli nüshalarında yer alan Ege bölgesi kıyılarını gösteren haritalarda bu mevki yine *Sancakburnu* olarak adlandırılmıştır. Ayrıca 1657 tarihli söz konusu belgede geçen "Halâ İzmir kurbunda Sancakburnu demekle ma'rûf mahalde müceddeden binâsı fermân olunan..." ve "...Sancakburnu kurbunda cedîden binâsı fermân olunan..." şeklindeki ifadelerden de seyyahların yorumlarının aksine yapının adını, bulunduğu burnun isminden aldığı anlaşılır³².

Kale'de dalgalanan bayrağı konu alan söz konusu seyyah anlatıları, sancak aracılığıyla gemilerle kurulan iletişim yöntemine ışık tutması açısından önemlidir. Seyyah Scherer (1860) "...kulesinde, İzmir'e girmekte olan Avusturya sancağını selamlamak için Osmanlı sancağı dalgalanmaktaydı" diyerek Kale'de dalgalanan bayrağın bir selamlaşma ritüeline işaret ettiğini gösterir³³. Gerçekten de deniz

28 Evliya Çelebi, *age.*, s. 42-43.

29 Slaars, *age.*, s. 42-44; Arundell, *age.*, s. 392.

30 Chishull, *age.*, s. VII. Chishul'un Grand Seignior olarak adlandırdığı kişi 1698'de tahtta olan II. Mustafa olmalıdır (s.1695-1703). Nitekim uluslararası denizcilik bayraklarını tanıtan kaynaklarda Osmanlı imparatorluğu bayrakları arasında *Turkish Grand Seignior*'ün bayrağı yeşil zemine enine ince kırmızı çizgili bir bayrak olarak yansıtılır. Bk. Alphonso Figsbee, *The Maritime Flags and Standarts of All Nations*, A. Ranney, New York 1856, s. 58.

31 *Kitâb-ı Bahriyye Piri Reis*, ed. Yavuz Senemoğlu, Denizcilik Kitabı C I, Tercüman 1001 Temel Eser, 1973, s. 156-157.

32 İfadeler için bk. Gökpınar, *agm.*, s.1177.

33 İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, I, 19. Yüzyıl*, Akademi Kitapevi, İzmir 1994, s. 103.

ticaretine aracılık eden uluslararası gemilerde kullanılan bayrakların özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlaşmaya başladığı görülür³⁴. Ancak seyyah Covell'in (1670-79) İzmir'e yaklaştıkları sıralarda birinin direğinde bayrak bulunan dört gemi gördük, ancak dost mu düşman mı olduklarını anlayamadık demesi 17. yüzyılın son çeyreğinde uluslararası gemilerde kullanılan bayrakların taşıdığı sembolik dilin henüz oturmadığını gösterir³⁵. Robert Walsh'un (1834-36) "Her ulustan gemilerin çeşitli flamaları ile neşelendirdiği körfez içerisinde Fransızların ayrı bir yeri vardı" şeklindeki bilgisi, 19. yüzyılda bayrak kullanımında çeşitliliğin arttığını gözler önüne serer³⁶. İzmir ise 1700 yılının başından itibaren kendi bayrağı ile dikkat çeker. 18. yüzyılın başından 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'daki denizcilikle ilgili kitaplarda ve bayrak albümlerinde boy gösteren enine yeşil-beyaz çizgili İzmir bayrağının III. Selim (1789-1807) Dönemi'nde halen kullanıldığını bilinmektedir. 1820 tarihli bir kitapta *Porte Ottomana* başlığı altında verilen İzmir bayrağının, İzmir limanını tanımladığı, dolayısıyla da bir ticaret bayrağı olduğu öğrenilir³⁷. Tüm bu veriler ışığında Evliya Çelebi'nin İzmir'e geldiği 1671 yılında, henüz ortaya çıkmaya başlayan bayrak sisteminin tam oturmamış olduğu ve İzmir limanına ait bayrağın henüz şekillenmediği düşünülürse, gemilerin limana sorunsuz girişlerini beyaz bayrak olarak sağladıkları önerilebilir.

1671 yılında İzmir'e doğru hareket eden seyyah J. Chardin yolculuk yaptığı Hollanda ticaret konvoyunun 6 ticaret, 2 savaş gemisinden oluştuğunu söyler³⁸. De Bryun ise İzmir Körfezi girişinde 6 savaş gemisinin 2 ticaret gemisini beklediğini özellikle vurgular³⁹. Bu söylemlerden anlaşılabacağı üzere 17. yüzyılda İzmir'e gelen ticaret gemilerine refakat eden savaş gemilerinin varlığı açıktır. Bu refakatçi savaş gemilerinin Sancak Kale'nin top menzili dışında bekledikleri de bilinmektedir⁴⁰.

34 17. yüzyıldan itibaren Akdeniz dünyasında gemilerdeki bayrakların bağlı olunan ülkeyi, ticaret şirketini veya ticaret yaptığı şehri, limanı, kaleyi; geminin ticari veya askerî bir gemi olup olmadığını gösterecek tarzda bir kullanım yansıttıkları görülmektedir. Mehmet Ö. Alkan, "Tarihte Bayrağı Olan Nadir Şehir: İzmir", *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 20. Bu konuda ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Figsbee, *age*.

35 Covell, *age*, s. 138.

36 Robert Walsh, *Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor Illustrated in A Series of Drawings from Nature by Thomas Allom*, Second Series, London 1838, s. 79.

37 İzmir bayrağı için ayrıca bk. Figsbee, *age*, s. 60; Alkan, *agm.*, s. 24.

38 Seyyah 10 Kasım 1671 tarihinde sözünü ettiği konvoy ile yola çıkmış, birçok Ege adasına uğrayarak 7 Şubat 1672 yılında İzmir'e ulaşmıştır. Bk. *Voyages De Mr. Le Chevalier Chardin En Perse Et Autres Lieux De L'Orient*, Tome Premier, Amsterdam 1740, s. 27-29.

39 Le Bruyn, *age*, s. 64-65.

40 Bk. Dapper, *age*, s. 311; *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Baptiste Tavernier*, s. 103.

Ancak yine de Körfez'e girebilen gemilerin Sancak Kale'yi selamlamak zorunda olduğu seyyahlar tarafından özellikle vurgulanmıştır⁴¹. İlginçtir ki top atışlarıyla gerçekleşen bir selamlaşma ritüelinin varlığı yine seyyahlar aracılığıyla öğrenilir. Seyyah Mottraye İzmir Körfezi girişinde gemilerinin beş top atışıyla kaleyi selamladığından bahseder⁴². Seyyah Covel ise İzmir'e demir attıktan sonra limanı yedi top atışı ile selamladıklarını dile getirir⁴³. Tüm bu anlatılar selamlaşma ritüelinin iki farklı şekilde süregeldiğini düşündürür. 18. yüzyılın başlarından itibaren, top atışları yanı sıra kalede dalgalanan Osmanlı sancağı ile özel bayraklara sahip gemiler arasında limana geçiş izni tadında bir selamlaşma ritüelinin varlığından söz edilebilir. Ancak Sancak Burnu Kalesi'nin isimlendirilmesinde sancak ritüelinin bir etkisi yoktur.

Sözü edilen 1657 tarihli belgedeki bir diğer bilgi, Kale'nin inşası için tayin edilen yapım yöneticisine aittir. "...bir kal'abinâ ve ihyâ eylemek için dergâh-ı âli kapucubaşlarından Hısım Mehmed Ağa tayin..." ifadesinden de anlaşılacağı üzere Sancak Kale'nin inşası için Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı Hısım Mehmet Ağa görevlendirilmiştir⁴⁴. Evliya Çelebi ise "...Dergâh-ı âli kapıcıbaşı Gevezezâde (...) Ağa'nın nezaretinde..." şeklinde dile getirdiği üzere başka bir isim verir⁴⁵. Adı geçen isimler farklı olsa da inşaatın yapım yöneticisinin *kapıcıbaşı* konumundaki bir saray görevlisi olduğu anlaşılır ki bu da saray destekli bir inşaatın varlığına işaret eder. Osmanlı İmparatorluğu'nda Hassa Mimarları Ocağı ile iş birliği içinde çalışan bina eminlerinin, bürokrasinin yüksek mevkilerinde görev alan, inşa-imar işlerinden anlayan, itibarlı kişiler arasından seçildiği ve mücbir haller dışında bu görev için genellikle Dergâh-ı Âli kapıcılarının tercih edildiği bilinir⁴⁶. Üst satırlarda söz edildiği üzere 17. yüzyılda, Köprülü Mehmed Paşa'nın ikna etmesiyle saray tarafından Çanakkale Boğazı'nın tahkimine başlanır. 18.yüzyılda da konum

41 *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Baptiste Tavernier*, s. 102; Myller, *age.*, s. 460, 473.

42 *Voyages Du Sr. A. De La Mottraye*, I, s. 178.

43 Seyyah Covel, *Amirali üç topla selamladık, o da bize üç top ile cevap verdi* diyerek 1670-79 yıllarında gemiler arasında da top atışıyla gerçekleşen bir iletişimden söz eder. Bk. *Early Voyages and Travels in the Levant*, s. 138. Osmanlı Devleti'nde top atışıyla selamlama geleneği hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Şakir Batmaz, "Osmanlı Devleti'nde Bir Merasim Kaidesi Olarak Topla Selamlama (1800-1919)", *Bilimname*, XII, 2007/1, s. 187-199.

44 Gökımar, *agm.*, s. 1177.

45 Evliya Çelebi, *age.*, 2013, s. 40-41.

46 Erkan Erdoğan, "On sekizinci Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Bina Eminliği", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 25/1, 2024, s. 87, 89.

ve işlevi gereği birçok kale yine saray desteğiyle yeniden ayağa kaldırılır⁴⁷. Bu bağlamda Sancak Kale için de, seyyah anlatılarını desteleyecek şekilde Sadrazam Mehmed Paşa aracılığıyla gerçekleşen saray bağlantılı bir inşaatla rahatlıkla söz edilebilir.

Üzücüdür ki Sancak Burnu Kalesi'nin 1656-1657 inşası sonrasındaki ömrü kısa sürer. 10 Temmuz 1688 yılında yaşanan büyük İzmir depremi yapıyı tahrip eder⁴⁸. Depremle birlikte kale duvarlarının yıkıldığı, yapının bulunduğu toprak parçasıyla suya battığı ve bu nedenle de adeta bir adacığa dönüştüğü, deniz suyunun içerideki mazgallar ile top seviyesine kadar yükseldiği öğrenilir⁴⁹. Kale'nin ciddi onarım gerektiren deprem sonrası durumu 8 Eylül 1688 tarihli Mimar Ahmed Ağa'nın hazırlamış olduğu keşif defterine yansır⁵⁰. Depremde yıkılan Sancakburnu Kalesi'nin yeniden inşası için para toplama emrine uyulmadığını kaydeden 14 Kasım 1688 tarihli belge ile zelzelede yıkılan kalenin tamir edilmesi gereğini içeren 1 Nisan 1689 tarihli bir diğer belge yeniden inşa/tamir sürecinin hemen başladığını gösterir⁵¹. 14 Şubat 1689 tarihli bir diğer kayıta Sancakburnu Kalesi'nin, mimar başı İvaz'ın ölümü üzerine muattal kaldığı dile getirilir⁵². İzmir kadısına "Sancakburnu Ka'lası'nın yapımıyla görevli kişinin gönderilmesi" konusunu içeren 6 Mart 1690 tarihli belge ise 1690 yılının başında inşa sürecinin tekrardan başlamış olduğunu gösterir⁵³. İzmir Kadısına gönderilen, 30 Ağustos 1695 tarihli, geciktiği vurgulanarak Kale'nin içinde biriken suyun akıtılması, tamirin hızlandırılması ve tamire engel olanların bildirilmesi konulu hükümden, 1695 yılında onarımın hala devam ettiği öğrenilir⁵⁴. Venedik Donanmasının

47 Cengiz Fedakar, "Kafkasya'da Osmanlı Tahkîmatı: Sohum Kalesi (1723-1729)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 2017, s. 166-167.

48 Bu depremin Sancak Kale civarında olduğu saptanmıştır. Bk. Ülker, agm., s. 19.

49 Kale ile birlikte arka kısmında bulunan evlerin de büyük ölçüde yıkıldığı bilinmektedir. Bk. Ülker, agm., s. 19; Nicolas N. Ambraseys - Caroline F. Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler 1500-1800*, Tübitak Yayınları, 2006, s. 85.

50 Kale'nin 1688 depremi sonrası onarımlarına ait keşif defterinin değerlendirilmesi hakkında bk. Gökpınar, agm., s. 1181-1184.

51 BOA, A. {DVNSMHHM.d, 98/40, 20 M 1100 / 14 Kasım 1688. s.15/40; BOA, A. {DVNSMHHM.d, 98/486, 10 C 1100/1 Nisan 1689.

52 Bu defterden Mimar Ahmet Ağa'nın vefat ettiği, bu göreve İvaz isimli bir kişinin tayin olduğu, onun da ölmesi ile bu defa da kale yapımı konusunda vukufu olan Vahom isimli bir kişinin göreve getirildiği öğrenilir. Bk. Gökpınar, agm., s.1183.

53 BOA, A. {DVNSMHHM.d, 99/254, 25 Ca 1101 / 6 Mart 1690.

54 BOA, A. {DVNSMHHM.d, 107/66, 20 M 1107 / 30 Ağustos 1695. s.23.

gelmesi üzerine acilen Kale'ye barut verildiğini söyleyen 7 Temmuz 1695 tarihli bir diğer belgeden ise askerî ihtiyaç gereği, onarım tamamlanmadan yapının kullanıma açıldığı anlaşılr⁵⁵. Bu, yukarıda sözü edilen inşaat başlar başlamaz kaleye yapılan top naklini de anlamlandırır. Nitekim Fransız kaynakları da hasarlı kalenin, liman ticaretindeki önemi dolayısıyla kısa sürede yenilenerek 1691 yılında yeniden işlerlik kazandığından bahseder⁵⁶. Öyle anlaşıyor ki Kale, olasılıkla eski planına sadık kalınarak, en kısa sürede yenilenmiş ve onarımı tam olarak tamamlanmadan kullanılmaya başlanmıştır.

Sancak Kale'nin sonraki süreci hakkında bilgiler sınırlıdır. Büyüklü küçüklü çok sayıda deprem yaşayan İzmir'in 1739, 1778, 1828, 1846 yıllarında gerçekleşen sarsıntılardan etkilendiği bilirse de Sancakburnu Kalesi'nin hasar alıp almadığına dair açıklama yoktur⁵⁷. Bir arşiv belgesi 1739 depreminden sonra, 1743 yılında Kale'ye Foça'dan barut nakli yapıldığı bilgisini verir⁵⁸. Bunun dışında Kale'nin 19. yüzyıl üslubunu yansıtan mescidinin iç kapısı üzerinde bulunan H 1164/1750-51 tarihli mermer kitabesi önemlidir⁵⁹. Bu kitabe, 1739 depremi sonrasındaki onarımı düşündüren ve belki de tarihlendiren bir veri olarak değerlendirilebilir. 20 yıl sonra, 1771 yılında toplarının azlığı nedeniyle Kale'ye birkaç top daha getirilmesini içeren bir hüküm daha karşımıza çıkar⁶⁰. Bu kayıttan Kale'nin işler durumda olduğu anlaşılsa da, yapının tamiri ve askerî giderlerini karşılayan İzmir halkından toplanması istenen deve ve beygirlerin bir kısmının affını içeren 1772 tarihli bir diğer belge bu süre zarfında geçirilmiş bir başka onarıma tanıklık eder⁶¹. Üst satırlarda söz edildiği üzere, 1739 ile 1778 yılları arasında İzmir'de kayıtlara geçen bir depremin bulunmayışı, 1772 tamirinin küçük ölçekli olduğunu düşündürür. Ancak kalenin kötü durumu 1780 yılında kente gelen seyyah Gouffier'in satırlarına yansımıştır. Depremlerin sebep olduğu kentteki toprak çökmelerinden de bahseden bu anlatı, 1778 İzmir depreminden Sancak Kale'nin etkilendiğini düşündürür⁶². 1807 yılında

55 BOA, Ali Emiri İkinci Ahmed (AE.SAMD.II), 25 Za 1106 / 7 Temmuz 1695.

56 Ülker, agm., s. 271.

57 Ambraseys ve Finkel, *age.*, s. 111, 151-153; Ambraseys, *age.*, s. 554, 605-607, 640, 662.

58 BOA, Cevdet Askeriye (C.AS), 32/1461, 28 Ca 1156 / 19 Ağustos 1743.

59 Cami'nin 1982 tarihli fotoğrafı ve kitabesi için bk. Ülker, agm., s. 277 ve foto.7-9. Camiye yönelik ulaşılabilen en erken tarihli arşiv kaydı ise 1847 tarihliidir.

60 BOA, C.AS, 351/14558, 14 L 1184 / 31 Ocak 1771.

61 BOA, Cevdet Maliye (C.ML), 661/27045, 29 Ra 1186 / 30 Haziran 1772.

62 Choiseul Gouffier, Marie Gabriel Florent Auguste de, *Voyage Pittoresque de la Grèce*, Tome Premier, Paris 1782, s. 204.

kalede yeni yapılan tabyalara ayan tarafından top, tüfek ve mühimmat istenmesi, olasılıkla 18. yüzyılın sonu veya 19. yüzyılın başında, kalenin bir onarım daha geçirdiğini belgeler⁶³. İlginçtir ki yeni eklenen tabyalarıyla 19. yüzyıl başında bir fiil kullanımında olduğu anlaşılan Kale, 1815 yılında kente uğrayan seyyah Turner'ın satırlarındaki harap vurgusu ile dikkat çeker⁶⁴. 1819 tarihli bir arşiv kaydı da yapının onarıma muhtaç durumunu doğrular. Kale'nin harap surları ve top döşemeleri ile diğer ayrıntıları için keşif yapılmasını talep eden belge, Sancak Kale'nin emsali olan Semendire Kalesi'yle kıyaslanarak onarım masrafları için devlet bütçesini koruyan bir hesaplama yapılması, masrafin İzmir ahalisinden veya İzmir reayasından karşılanması bilgilerini içerir⁶⁵.

1810'lu yıllarda oluşan bu hasarın sebebi bilinmese de yaklaşık iki yıl sonra 1821 yılının Mayıs ayında, söz konusu tahribatın tamir keşfi için Mimar Mehmed Emin Efendi görevlendirilir⁶⁶. Aynı yılın eylül ayında Kale tamiratının bittiği ve İzmir Muhafızı Vezir Hasan Paşa'nın açık kalan 13 mazgal için 13 top istediği bilgisi mevcuttur⁶⁷. Anlaşıldığı kadarıyla Kale, 1821 yılının sonlarında yeniden işler duruma getirilmiştir. İlginçtir ki 1824 yılında İzmir'e uğrayan seyyah Osten tarafından yapı *yeni kale* olarak nitelendirilmiş ve aşağıdaki satırlarda değinileceği üzere, dikkat çeken kavisli duvar vurgusunun da yer aldığı, ayrıntılı bir mimari tarif yapılmıştır⁶⁸. Osten'in ayrıntılandığı Kale'nin bu yeni mimarisi, Seyyah Conder'in (1824) kaleminde "modern bir kale" şeklinde ifade bulmuştur⁶⁹. Yapı, 1826 yılında Seyyah Maria Myller'in gözünde hala yeni bir kaledir⁷⁰.

Üst satırlarda söz edildiği üzere, 15 Haziran 1828 tarihinde İzmir'de birçok binaya hasar veren bir deprem daha yaşanır⁷¹. Kale'nin bu deprem sonrası durumuna ait bir bilgi bulunmasa da, onarım isteğine yönelik 31 Temmuz 1828 tarihli kayıt, yapının bu depremde ciddi hasar aldığının adeta sözcüsüdür. "...hendese ve istihkâmata vakıf bir de mühendis halifesinin tayini lazım geldiği..." isteği ile

63 BOA, C.AS, 131-5841, H 03.02.1222 (12 Nisan 1807).

64 Turner, *age.*, s. 292.

65 BOA, C.AS, 506/21143, 08 N 1234 / 1 Temmuz 1819.

66 BOA, C.AS, 859/36756, 27 Ş 1236 / 30 Mayıs 1821.

67 BOA, C.AS, 512/21379, 26 Z 1236 / 24 Eylül 1821.

68 Osten, *age.*, s.510.

69 Josiah Conder, *Syria and Asia Minor*, Vol. II, London 1824, s. 117.

70 Myller, *age.*, s. 460.

71 Ambraseys, *age.*, s. 640.

yine Mehmed Emin Efendi'ye ihale edilen bu onarımın önceliklerden kapsamlı olduğu anlaşılr. İzmir limanının korunması bu Kale'ye mahsus olduğu için vakit geçirmeksizin inşa, tamir ve takviyesinin tamamlanmasını isteyen belge, sur dışına hendek kazılmasına ve tabya inşa edilerek kalenin güçlendirilmesine dikkat çeker⁷². İlginçtir ki 1657 tarihinden itibaren tüm arşiv belgelerinde *Sancakburnu Kalesi* ismiyle anılan yapı, bu tamirattan itibaren belgelerde *Yeni Kale* şeklinde anılır olmuştur. Yapı açısından *Yeni Kale* tanımlaması, depremde oluşan hasar ile sonrasında gerçekleşen bu ciddi onarımın en önemli kanıtıdır. Yaklaşık bir yıl süren bu onarımın 1829 yılının 16 Temmuz'unda tamamlanmak üzere olduğu kayda geçen bir belge aracılığı ile öğrenilir⁷³. Araştırmacılar tarafından da Sancak Kale'nin 1829 yılında kapsamlı bir tamirat gördüğü ayrıntı verilmeksizin kabul edilmiştir⁷⁴.

Yeni Kale'ye yeni topçular atandığına dair 1833 tarihli belge ile Yeni Kale için gerekli olan askerî araç, gereç ve mühimmatın hazırlanıp hızla gönderilmesi konusunu içeren 1837-38 tarihli bir diğer belge, Kale'nin 1830'lu yıllarda kullanımda olduğunu kanıtlar⁷⁵. Ancak bu yeni yaşam da uzun soluklu olamamıştır. İzmir'de 1842-1854 yılları arasında büyüklü küçüklü 84 deprem yaşanır⁷⁶. Bunlar içerisinde, öncelikle 1846 depreminin İzmir'de hasara neden olduğu bilgisi günümüze ulaşmıştır⁷⁷. Ancak 1842-54 depremleri içerisinde en etkili olanı 3 Nisan 1850 (H 20.05.1266) tarihli Kemalpaşa merkezli depremdir. İzmir Körfezi'nin batı bölümünü etkileyen bu depremde Yeni Liman Kalesi'nin bir kısmı yıkılmıştır. 12 Mayıs 1852 yılında gerçekleşen bir diğer sarsıntıda ise kıyıyı sular altında bırakan denizaltı dalgalarının yaşandığı bilinir⁷⁸. İlginçtir ki 1868 tarihli bir belgede Kale'de kalan askarlere ait olduğu özellikle vurgulanan kale içerisindeki harap koşullar ile vaktiyle bina edilmiş mühimmat ambarının tamiri istenmektedir⁷⁹. Bir sonraki bölümde ayrıntılandırılacağı üzere yapının günümüze ulaşan 1840 tarihli planında isimleri üzerinde yazılı olan bu mekânların konumu, 1850 depreminde Kale'nin yalnız doğu kısmından hasar aldığını gösterir. Bu bilgi doğrultusunda, kuzey ve batı olmak üzere deniz tarafından sağlam durumda olduğu anlaşılan kale için

72 BOA, C.AS, 377/15599, 18 M 1244 / 31 Temmuz 1828.

73 BOA, C.AS, 368/15242, 14 M 1245 / 16 Temmuz 1829.

74 Bk. Ülker, *age.*, s. 273; Baykara, *age.*, s. 54.

75 Ülker, *age.*, s. 274.

76 Melih Tinal, *İzmir Depremleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2011, s. 30.

77 Ambraseys, *age.*, s. 661-662.

78 Ambraseys, *age.*, s. 666, 672.

79 BOA, İrade Meclis-i Vala (İ.MVL), 584/26272, 26 L 1284 / 22 Şubat 1868.

1853 yılında İzmir’e uğrayan seyyah Theodor Flidner “küçük, beyaz bir kale bizi karşıladı” demektedir⁸⁰. Ardından, 1860’ta seyyah Scherer, yapının güçlü topraklarına karşın mimari anlamda zayıf bir kale olduğu düşüncesini paylaşır⁸¹. Akabinde ise gezgin Van Lennep, 1870’te yapıyı eski deniz kalesi olarak tanıtır⁸². 1870 tarihli bir diğer belgede de özetle, Yeni Kale’nin tamir edilebileceğinden dolayı Kadife Kale’nin onarımına, içerisine koğuş yapılmasına, top ve topçu yerleştirilmesine gerek olmadığı konusu dile getirilmiştir⁸³. Birbirini doğrulayan bu bilgiler aracılığıyla yapının 1850 depremini takiben aldığı kısmi hasarla bir süre kaderine terk edildiği söylenebilir.

Yeni Kale içerisinde 1882 yılında gerçekleştirilen bir hafriyat sırasında, ortaya çıkarılan 1881-82 tarihli mermer kitabe, 1870 yılındaki tamir talebinin ardından yapıda bir onarım girişiminin başlatıldığı bilgisini vermesi açısından önemlidir⁸⁴. Ayrıca Kale’deki bonetlerden birinin üzerinde de 1887-88 tarihi yazılıdır⁸⁵. 1885 yılında İzmir’e uğrayan seyyah William Cochran ise inşası devam eden yeni burçlardan bahseder⁸⁶. Bu bağlamda İzmir’deki Yeni Kale İstihkâmı’nın inşasının tamamlanamadığı, bu durumuyla da tamamlanmasının mümkün olamayacağı, mevcut durumun bir an evvel saraya bildirilmesi gereğini bildiren 1888 tarihli belge önemlidir⁸⁷. Söz konusu onarımın tamamlanma tarihi günümüz Kalesi’nin giriş kapısı üzerinde bulunan 1890-91 tarihli kitabe aracılığı ile öğrenilir⁸⁸. Yine aynı tarihte mescidin de yenilenmiş olduğu kapısı üzerindeki 1890 tarihli kitabe aracılığıyla öğrenilir⁸⁹. Görülüyor ki 1850’li yıllardan itibaren olasılıkla onarıma muhtaç şekilde uzunca bir süre bekleyen Kale, 1881-1891 yılları arasında uzun soluklu bir tamir süreci yaşamıştır.

80 Theodor Flidner, *Reisen in das Heilige Land nach Smyrna, Beirut, Constantinopel, Alexandrien und Cairo in den Jahren 1851, 1856 und 1857*, I.Theil, Dusseldorf 1858, s. 325.

81 Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir*, I, 19. Yüzyıl, s.103.

82 Henry John Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. I, London 1870, s. 15.

83 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1311/103, 28 B 1287 / 22 Kasım 1879.

84 Kitabe üzerinde topçulukla ilgili işaretlerin bulunması bu yazıtın topçu tabyalarına ait olabileceğini düşündürmüştür. Bk. Ülker, *age.*, s. 276-277.

85 Ülker, *age.*, s. 277.

86 William Cochran, *Pen and Pencil in Asia Minor or Notes from The Levant*, London 1887, s. 43.

87 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 1099/86194, 23 M 1306 / 28 Eylül 1888.

88 Bu kitabe Sancak Kale’nin, 1890-91 yıllarında da geniş çaplı bir imar faaliyetine sahne olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bk. Ülker, *age.*, s. 274-275.

89 *Hizmet* gazetesi Yeni Kale’nin bir parçası olarak kışla yakınında cami yapılması için yardım toplandığı haberini verir. Ülker, *age.*, s. 275.

Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915'te beş günlük bir bombardımana maruz kalan İzmir'i başarıyla savunan Sancak Kale günümüzde çoğunluğu tabya duvarı durumundaki surları ve tabya mekânlarıyla hala ayakta. Mescid ise tabyalardan oluşan bu kalenin dışında, güneyinde bulunan düzlükte yer almaktadır⁹⁰.

Seyyah Anlatıları ve Günümüze Ulaşan Planlar Çerçevesinde Sancak Kale'nin Mimarisi

Bir önceki bölümde seyahatnameler ve arşiv belgelerinin birlikte değerlendirilmesi yapının inşa tarihi ve sürecini aydınlatırken, Sancak Kale'nin yıllar içinde değişim gösteren mimarisinin evreleri seyyah anlatılarının ve yapının günümüze ulaşan planlarının karşılaştırılması ile ortaya konur. Bu bağlamda Evliya Çelebi ile bazı Avrupalı seyyahların anlatıları yapının 1688 depremi öncesi ve sonrasındaki mimarisine yönelik önemli bilgiler verir. Kale hakkında en erken tarihli yapısal anlatı 1671 yılında İzmir'e gelen Evliya'ya aittir. Evliya, Sancak Kale'nin körfezin dar boğazında, kumluk düz bir alanda konumlandırıldığını söylediği Kale'yi, dörtgen şeklinde ve yedi büyük kuleli olarak tarif eder. Yapının güneyinde bir kapısı olduğunu, bu kapının 20 adım genişliğinde ve 100 adım uzunluğundaki bir hendek üzerinde bulunan üç asma köprü ile karaya bağlandığını ve köprüünün başında bir lonca köşkünün varlığını dile getirir. Kale'nin denize bakacak şekilde yerleştirilmiş şayka toplarından bahseder ve bu topların deniz kıyısında, denize bakacak şekilde ve denize hâkim olarak sıralandığını söyler⁹¹. Kale'nin mimari özellikleri dışında Evliya, yapı içerisinde bir hünkâr camisi ile seksen avlusuz ve kiremit çatılı ev bulunduğundan bahseder⁹². Ayrıca kale kapılarının açıldığı tarafta küçük bir köy inşa edildiğini, bu köyle kale arasındaki meydanda ise suyunun güzelliği ile hayat veren, etrafı ağaçlarla çevrili bir çeşmenin varlığını dile getirir⁹³.

1675-76 yılında İzmir'e uğrayan seyyah J. Spon sadece duvarları ve küçük bir hendeği vardır diyerek Evliya'nın verdiği hendek bilgisini doğrular⁹⁴. De Bryun'un 1678 yılı anlatısına göre de Kale kare şeklindedir ve etrafında küçük bir hendek

90 I. Dünya Savaşı'nda İzmir hakkında bilgi için bk. Ülker, *age.*, s. 208-283; Celal Öcal, "103 Yıldır Bilinmeyen Gerçek İtilaf Donanmasının İzmir'i İşgali", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018/Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler*, C VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022, s. 54-57.

91 Evliya Çelebi, *age.*, s. 40-43.

92 Evliya Çelebi, *age.*, s. 40-41.

93 Evliya Çelebi, *age.*, s. 42- 43.

94 Spon, *age.*, s. 232.

vardır. Ayrıca kale duvarının dışında son derece büyük bir top bulunur⁹⁵. Ardından seyyah Sandrart, yalnızca surları ile küçük bir hendeği vardır diyerek, 1687 yılı için de Kale'deki hendek bilgisini tekrarlar⁹⁶.

Evliya'nın ardından Sancak Kale'nin mimarisi hakkında kısa da olsa bilgi veren kişi 1678 yılında İzmir'de bulunan Galland'dır. Galland kare şeklinde ve iki kuleli olarak kısaca tanıttığı yapının denize karşı yerleştirilmiş duvarında demir kapılarla kapatılan 20 mazgal deliği bulunduğunu söyler. Galland ayrıca Kale'nin dışında, deniz kenarında taş gülle atacak şekilde hazırlanmış çok büyük bir toptan da bahseder⁹⁷.

Sancak Kale'nin ulaşılabilen en erken tarihli planı ise 1686 yılına aittir. İlginçtir ki 1685-1687 yılları arasında Gravier d'Ortières'e limanların denetimini kapsayan diplomatik bir görev verilmiştir. Bu süreçte denizcilik mühendisleri tarafından Osmanlı İmparatorluğunun önemli limanlarının planları da çıkarılmıştır. İşte bu görev esnasında Gravier'e eşlik eden mühendis Razaud ile 1686 yılında bu ekibe katılan biri mühendis, diğeri topçu subayı olan De Combes kardeşler Sancak Kale'nin plan rölevelerini hazırlamışlardır⁹⁸.

Bugün Paris Milli Kütüphanesi'ndeki De Combes kardeşlerin imzası bulunan 1686 tarihli planda Sancak Kale "Smirna Körfezi'nin Yeni Kalesi" şeklinde tanıtılmıştır (**Görsel 1**)⁹⁹. Kale'nin 1688 depremi öncesi mimarisini vermesi açısından önemli olan bu planda yapı, yaklaşık kare olarak verilmiş, iç mekânına olasılıkla askerlere ait bölümlere işaret eden, biri daha büyük olmak üzere üç dörtgen blok yerleştirilmiştir. Kale köşelerdeki dördü büyük, doğu ve batı cephe ekseninde bulunan ikisi küçük olmak üzere 6 burçludur. Bu burçlardan kuzey cephe köşelerindekiler her yüzeyinde bir mazgalın bulunduğu sekizgen, güney cephe köşelerindekiler dörtgen, doğu ve batı cephe eksenlerindeki ise yıldız biçimli payanda şeklindedir. Kale duvarlarında kuzeyde 3, batıda 6, doğuda 2 olmak üzere 11 mazgal bulunur. Kale'nin güney cephe eksenindeki giriş kapısı dikdörtgen şekilde dışa taşkın olarak plana yansımıştır. Giriş kapısının ön bölümünde, giriş cephesine paralel uzanan oldukça kalın bir duvar ile bu duvarın

95 Le Bruyn, *age*, s. 67.

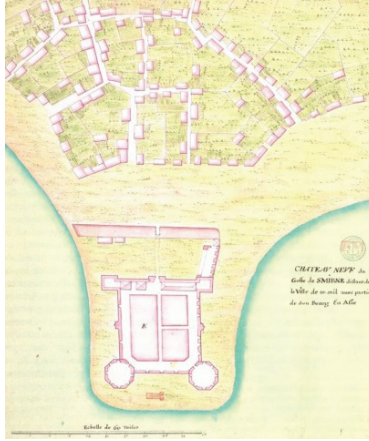
96 Von Sandrart, *age*, s. 355.

97 *İzmir Gezisi Antoine Galland'ın...*, s. 105.

98 Guy Meyer, "17.Yüzyılın Sonundan 19. Yüzyıla Kadar İzmir'de Seyyahlar: Süreklilik İçinde Değişim", *18.ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış*, Arkas Sanat Merkezi, İstanbul 2013, s. 55.

99 Plan Paris Milli Kütüphanesi'nde 1686 Cod. SH 18 PF 97 DIV 5 P 2D numara ile kayıtlıdır. Plan için bk. Meyer, *agm.*, s. 55.

ekseninde olasılıkla içeri girişi sağlayan bir geçit bulunur. Kale'nin güneyindeki bu bölümün doğuda duvarı bulunmazken, denize bakan batı duvarında ise beş mazgal görülür. Her ne kadar doğusunda duvarı bulunmasa da adeta kaleye bitişik bir dış avlu olarak tasarlandığı anlaşılan bu bölümün güneyinde, Evliya'nın sözünü ettiği kalenin güneyindeki köy görülür. Köy, parseller etrafında sıralanan küçük dörtgenler şeklinde gösterilmişken, burnun coğrafi yapısı 'U' biçiminde şematize edilerek bu plana taşınmıştır.



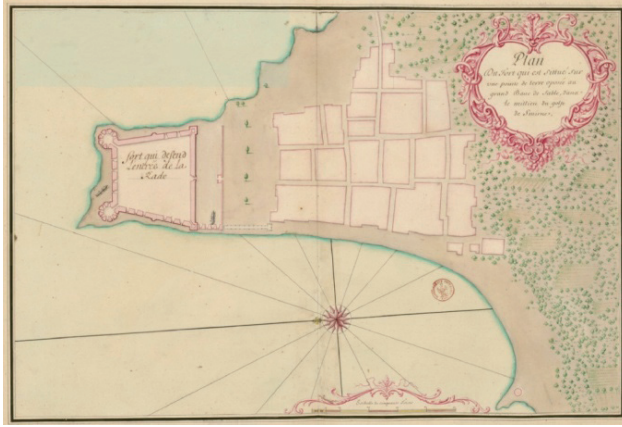
Görsel 1: 1686 Tarihli De Combes Sancak Kale Planı
(PBN Cod. SH 18 PF 97 DIV 5 P 2D) (Meyer, agm., s. 55).

Bugün Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunan Gravier d'Ortières'e ait el yazmasında (Ms. Fr. 7176) *Deſeind de Smirne* başlığı altında 26 numara ile karşımıza çıkan bir diğer Sancak Kale planı üzerinde "Limanın Girişini Koruyan Kale" ifadesi dikkat çeker (**Görsel 2**)¹⁰⁰. Çizimin üzerinde kim tarafından yapıldığı bilgisi ya da imzası yer almasa da olasılıkla Gravier d'Ortières el yazmasında bulunması nedeniyle, Gravier'e eşlik eden mühendis Razaud'un elinden çıktığı düşünülür¹⁰¹. Kale'nin güney yönünde iki yandan dışa açılan duvarlarıyla dikkat çeken Razaud planı, düzgün olmayan dörtgen şekliyle De Combes planından farklılaşsa da burç sayısı, köşelerdeki burçların biçimi ve mazgalların cephelerdeki dağılımı ile büyük ölçüde bu planla örtüşür. Ancak burada, De Combes kardeşlerin çiziminde doğu ve batı

100 Gravier d'Ortières, Paris Bibliothèque Nationale de France, Ms. Fr. 7176, s. 26.

101 Planın Razaud'a ait olduğu görüşü için bk. Meyer, agm., s. 55 dipnot 14; Plan için ayrıca bk. *Smyrna/İzmir Fransız Koleksiyonları Işığında Bir Kent'in Portresi*, İzmir Fransız Kültür Merkezi, İzmir 2006, s. 94-95.

cephe eksenlerindeki yıldız biçimli payanda benzeri kulelerin yerini ters T biçimli bir forma bıraktığı görülür. Ayrıca bu planda, kale girişindeki dış avlu mekânının oldukça kalın duvarı yerini, yine ekseninde kapı bulunan ince bir duvara bırakmıştır. Planda dikkat çeken önemli bir diğer nokta, kalenin kuzey duvarının dışı ile güneyindeki avlu mekânının batı duvarındaki bir mazgala birer top yerleştirilmiş olmasıdır. Plandaki topların bu gösterimi, De Bryun ve Galland'ın sözünü ettiği kale duvarı dışındaki büyük top verisiyle örtüşmesi nedeniyle önem taşır. Yapının bulunduğu burun yine 'U' biçiminde ancak girintili-çıkıntılı coğrafi dokusuyla, kalenin arkasındaki köy ise çeşitli boyutlardaki dörtgenlerden oluşan şematize edilmiş haneler şeklinde plana taşınmıştır.



Görsel 2: Razaud'un Sancak Kale Planı

(Gravier d'Ortières, PBN Ms. Fr. 7176, s. 152/26).

Sancak Kale'nin 17. yüzyılın sonlarına ait olduğu tahmin edilen diğer planı, kroki tarzındadır¹⁰². Mimari ayrıntılar verilmemiş olsa da bu kroki ana hatlarıyla Razaud'un çizimiyle uyumludur. Krokide yapının en belirgin özelliği, güney yönünde dışa açılma yapan dörtgen planı ve kuzey cephe köşelerindeki çokgen/dairesel burçlarıdır. Burada da olasılıkla mazgal pencereleri gösteren açıklıklar kuzey ve batı duvar ile çokgen kulelere yerleştirilmiştir. Diğer iki planda olduğu gibi kalenin güneyindeki, Beyru tarafından da *dış avlu* olarak tanımlanan mekânın doğusunda duvar bulunmazken, güney duvarı ekseninde kapı, batı duvarında ise mazgal

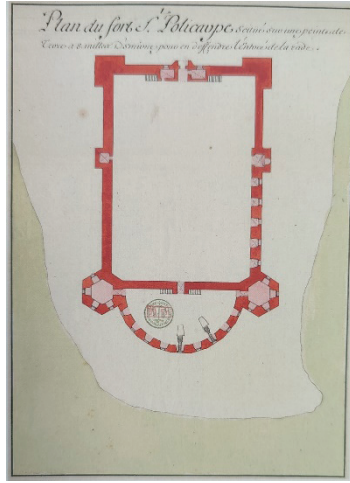
¹⁰² Kitapta 27 resim numarası ile kayıtlı bu planın Paris Milli Kütüphanesi'nde olduğu belirtilmiş olsa da katalog numarası verilmemiştir. Beyru, *age.*, s. 25. Paris Milli Kütüphanesi kataloğu tarandığında bu plana rastlanmamıştır.

pencere açıklıkları görülür¹⁰³. Ayrıca Kale'nin kara tarafındaki köy ile yapının bulunduğu burnun coğrafi yapısı, adeta Razaud'un planından kopyalanmışçasına, neredeyse birebir benzerlik gösterir.

Üzerinde tarih bilgisi bulunmasa da kayıtlarda 1700 tarihli olarak geçen Sancak Kale'nin bir diğer planı oldukça ilginç veriler sunar. *Aziz Polikarp Kalesi Planı* şeklinde isimlendirilmiş olan ve *limanın girişini savunduğu bilgisini* içeren çizime göre Kale, denize bakan kuzey cephesi yarım yuvarlak biçiminde sonlanan dikdörtgen bir kurguya sahiptir (**Görsel 3**)¹⁰⁴. Kale'nin kuzey duvarı önünde yer alan bu dairesel cepheye dokuz mazgal yerleştirilmiş olup, bunlardan ikisinde top tasvirlerine yer verilmiştir. Kale köşelerdeki dördü büyük, doğu ve batı cephe ekseninde bulunan ikisi küçük olmak üzere 6 burçludur. Bu burçlardan kavisli kuzey cephe köşelerindekiler her yüzeyinde bir mazgalın bulunduğu altıgen, güney cephe köşelerindekiler dörtgen, doğu ve batı cephe eksenlerindeki ise kare biçimli payanda şeklindedir. Yapıdaki diğer 6 mazgal ise batı cephesinde, altıgen burç ile payanda arasına yerleştirilmiştir. Kale'ye giriş güney cephesinin ekseninde bulunan bir kapı ile sağlanır. Giriş bölümünün iki katlı tasarlandığı, kapının iki yanında yer alan hacimler ile bu mekânlara çıkışı sağlayan merdivenlerin varlığından anlaşılr. Benzer şekilde, kuzeydeki düz duvarın eksenindeki kapının iki yanına yerleştirilen merdivenler de sur seviyesine ulaşımı mümkün kılar. Kale'nin bulunduğu burun şematize edilerek verilmiş olsa da plan, ana hatlarıyla Razaud'un çizimiyle örtüşür. Bu çizimdeki kavisli cephe tasarımı, üst satırlarda değinilen 1688 depremi öncesine ait planlardan belirgin biçimde ayrılmakta olup bu farklılaşma yapının söz konusu deprem sonrasında geçirdiği müdahalelere işaret eder. Kuzey cephede yer alan eğrisel kurgu, arşiv belgeleri ve seyyah anlatılarında bu cephede bulunduğu sıklıkla vurgulanan topların, geniş bir atış açısıyla cepheye daha hâkim biçimde konumlandırılmasını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla bu plan, yapının savunma işlevinin güçlendirilmesi bağlamında, deprem sonrası onarımında gerçekleştirilen mimari eklentilerin görsel ve işlevsel bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

103 Beyru, *age.*, s. 24.

104 Yapının bu planda *Aziz Polikarp Kalesi* şeklinde adlandırılmasının nedenine ilişkin bir bilgiye rastlanmamıştır.



Görsel 3: 1700 Tarihli Sancak Kale Planı (Maeso, *age.*, 2013, s. 203).

1702 yılında İzmir’de bulunan Seyyah Tournefort’un anlatısı da yapının 1688 depremi sonrası inşasına yönelik daha fazla bilgi vermesi açısından oldukça önemlidir. İlginçtir ki Tournefort, Evliya gibi her bir kenar uzunluğunun yaklaşık 100 adım olduğunu söylediği Kale’yi kare planlı olarak tarif eder. Ancak aşağıdaki satırlarda ayrıntılı değinileceği üzere Tournefort verdiği gravürde Kale’nin kuzey cephesini 1700 tarihli planda görüldüğü gibi dairesel fakat çok yüzeyli resmeder. Seyyah ayrıca dört basit burçla desteklenen Kale’nin ortasında kare bir kule bulunduğunu ve yapının mazgallı surlarına Çanakkale’dekiler kadar büyük topların yerleştirildiğini söyler¹⁰⁵. Bu bilgiler, Evliya Çelebi’nin aktardığı ölçülerle örtüşmesi bakımından 1688 depremi sonrasında yapının ölçeğinde bir değişiklik yaşanmadığını düşündürse de, kalenin kuzeyde yer alan dairesel duvarı ve iç kısmında bir kuleye sahip olduğu yönündeki ifadeler, yapının mekânsal kurgusunda belirli farklılıkların bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Seyyah Thompson’un 1733 yılında verdiği bilgiler Tournefort’un verileri ile örtüşür. Yaklaşık 100 adım uzunluğundaki kare planlı kalenin dört burç ile desteklendiğinden bahseden Thompson da kalenin ortasında kare bir kule bulunduğundan söz eder. Farklı olarak seyyah Çanakkale’dekiler kadar büyük toplarının arabasız olduğunu da vurgular¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Tournefort, *age.*, s. 378.

¹⁰⁶ *The Travels of the Late Charles Thompson, Esq; Containing his Observations on France, Italy, Turkey in Europe,*

Askerî bir gezgin Prokeshvon Osten 1824 yılının Aralık ayında Yeni Kale'ye gittiğini söyler ve oldukça ilginç mimari ayrıntılar verir. Bu verilerin 1821 tamiratından sonraya ait olması önemlidir. Osten'in tarifine göre dikdörtgen biçimli kalenin kuzey duvarı kavislidir. Yüksek kale duvarları köşelerde birer ve doğu ile batı cephe eksenlerinde birer olmak üzere altı burçludur. Bunlardan kuzey cephe köşelerindekiler yuvarlak, diğerleri ise kare biçimlidir. Kavisli kuzey duvarın alt kısmında büyük sekiz top ile cephenin üst tarafında daha küçük toplar sıralanmıştır. Kale'nin doğu ve batı duvarlarının kuzey kısımlarında 20, güney kısımlarında 15 olmak üzere 35 top dizisi bulunmaktadır. Ayrıca Osten ilk olarak Tournefort'un sözünü ettiği kalenin içindeki kuleyi, surlardan daha yüksek, dört kuleli dörtgen bir yapı olarak tanımlar. Üstelik iç kale ya da askerî barınak olarak değerlendirdiği bu yapının mazgallarında da birkaç top bulunduğundan söz eder. Kavisli duvar ve kule dışında bir diğer ilginç veri, kanalı daha iyi kapatmak için yapının güneybatı köşesine toprak yığılmış olmasıdır. Üstelik bu toprak yığınının üzerinde iyi durumda olan 30 sahra topu bulunmaktadır¹⁰⁷. Osten'in bu açıklamasıyla, üst surlarda sözü edilen, ancak planlarda işaret edilmeyen kanal/hendek bilgisi tekrar gündeme gelir.

1829 tarihli büyük onarımın ardından kaleyi mimari anlamda tanımlayan bir anlatıya rastlanmamaktadır. Bu tarihten sonra seyyahlar yalnız Kale'nin Gediz ırmağının döküldüğü yerdeki sığlık nedeniyle körfeze girişin daraldığı noktada bulunan konumunu tarifleyerek toplarına vurgu yaparlar. Seyyah Hamilton (1835-36) ve Brewer (1850) Kale'deki kalibresi çok büyük birkaç toptan söz etmiş; Scherer (1860) ise yapıyı toprakla donatılmış Sancak Kale şeklinde tanıtmıştır¹⁰⁸. Görüldüğü üzere kaledeki toprak Evliya'dan itibaren seyyahların ilgisini çekmiş ve birçok kere yapıdaki denize bakan konumlarıyla betimlenmiştir. Sözü edilen planlarda da mazgalların limana girişi kontrol edecek noktalarda bulunması, söz konusu anlatıların mimarideki karşılığıdır adeta.

19.yüzyılın başı itibarıyla Sancak Kale hakkında mimari anlatılar kesilmiş olsa da Osten'in ayrıntılı anlattığı plan şemasını günümüze taşıyan bir çizim Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde korunmuştur (**Görsel 4**)¹⁰⁹. TSMA, E.9431/900-106-3

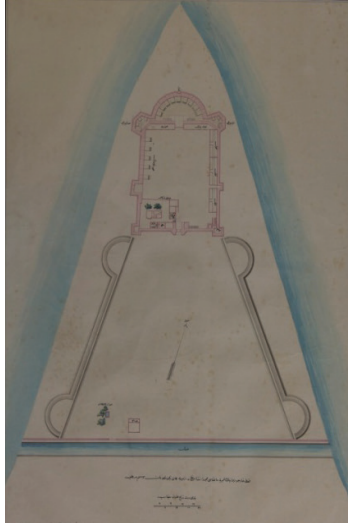
The Holy Land, Arabia, Egypt and Many Other Parts of the World, Vol. II, 1744, s. 286.

107 Osten, *age.*, s. 510.

108 Josiah Brewer, *Patmos and the Seven Churches of Asia, Together with Places in the Vicinity from the Earliest Records to the Year 1850*, Published by Bradley and Peck, Bridgeport, Connecticut, 1851, s. 62. Hamilton ve Scherer'in verdiği bilgiler için bk. Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, I, 19. Yüzyıl*, s. 103, İlhan Pınar, *Gezginlerin gözüyle İzmir, II, 19. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi, İzmir 1996, s. 23.

109 Arşivde, Kale'nin plan rölövesinde isimleriyle vurgulanan bazı bölümleri ayrıntılandıran planlar

numara ile kayıtlı olan 1840 tarihli çizimin üzerinde “Hariciye duvarının tamiri ile mâ-adâ müceddeden inşa olunan İzmir’de kâin Yeni Kale’nin resm-i musattahıdır” şeklinde bir açıklama yer alır. Bu açıklama, söz konusu planın adeta baştan inşa edilen kaleye ait olduğunu belgelediği gibi bir dış duvar tamirinin varlığından da söz eder.



Görsel 4: 1840 Tarihli Sancak Kale Planı (TSMA, E.9431/900-106-3).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Milli Saraylar İdaresi Başkanlığına aittir.

Diğer planlarda da olduğu gibi burnun uç kısmına konumlandırılan yapı, kuzey ve güney olmak üzere iki kısımdan oluşur. Burnun kuzey ucunda yer alan dikdörtgen planlı ve altı burçlu ilk kısım yani *Kale*, içindeki mekânların isim ve işlevlerinin üzerine yazılı olduğu ayrıntılı bir plana sahiptir. Bu çizime göre *Kale*, kuzey-güney doğrultusunda düzgün dikdörtgen planlıdır. Dikdörtgenin burnun ucuna bakan kuzey duvarı, 9 yüzeyli, çokgen biçiminde dışa taşkın tasarlanmıştır. Planda her duvarına bir lumbarın yerleştirildiği çokgen cephenin ekseninde *fener* açıklaması bulunur. Daha çok sayıda topun farklı açılarda yerleştirilebilmesi için özellikle çokgen tasarlanmış olduğu anlaşılan bu dairesel ama çok yüzeyli cephe, iç kısımda düz bir duvarla sınırlandırılmıştır. Bu duvarın güneyine bitişik iki dikdörtgen mekândan doğudaki *mühimmat ambarı*, batıdaki ise *sundurma* olarak isimlendirilmiştir.

da bulunmaktadır. Ancak bu planlar, yapının ana kurgusunun belirlenmesinde rol oynamamaları nedeniyle metne dâhil edilmemişlerdir.

Yapı köşelerde birer, doğu ile batı cephe eksenlerinde birer olmak üzere altı burçludur. Bunlardan kuzey cephe köşelerindekiler, dört yüzeyli ve her yüzeyinde bir lumbar bulunan çokgen biçimleriyle diğer burçlardan farklıdır. Bu iki burçtan doğudakine *İzmir Burcu*, batıdakine ise *Sakız Burcu* ismi verilmiştir. Boyutları değişiklik gösteren dörtgen biçimli diğer burçlardan güneydoğu köşedeki, üzerinde yer alan nota göre *cephane* olarak kullanılır. Bununla birlikte batı cephenin açık denize bakan kuzey bölümünde de beş lumbar dikkat çeker. Bu noktada özellikle vurgulanması gereken bu beş lumbarın önüne konumlandırılan dikdörtgen biçimli yükseltilerin *top döşemeleri* şeklinde adlandırılmasıdır. Topların lumbara yerleştirilebilmesini sağlayan bu yükseltilerin uç kısmı rampa şeklindedir ve planda yapıdaki tüm lumbarların önüne yerleştirilmiştir. Yapının dışı kapalı doğu cephe duvarı boyunca ikisi birbirine bitişik üç dikdörtgen mekân olup, bu mekânların her biri *koğuş* olarak tanımlanmıştır. İç mekânın ince bir duvarla ayrılmış güney batı köşesi ise *zabit daresi* şeklinde adlandırılmış ve daire içerisinde *depo*, *mutfak*, *çamaşırhane* gibi farklı mekânlara özellikle işaret edilmiştir.

Kale'nin güney cephe ekseninde bulunan giriş kapısı üst satırlarda bahsi geçen avluya açılır. Bu bölüm, sözü edilen diğer planlardaki avlu mekânından çok daha büyük tasarımıyla fark yaratır. Kara kalem gölgelendirme tekniğiyle resmedilen bu bölüm, güney yönüne doğru dışa açılma yapan duvarları ve bu duvarların her iki ucundaki yarı dairesel dışa taşkın bölümleriyle dikkat çeker. Toprak dolgusuyla biçimlenen eğimli tasarıma sahip bu duvarlar, 1828 tarihli arşiv belgesindeki kale duvarı boyunca tabyalar inşa edilmesini salık veren emrin, 1840 planına yansıyan bu şekliyle yerine getirildiğini belgeler. İki yandan tabyalarla sınırlandırılan avlu güneyde ince bir duvar ve hemen önünde bulunan hendek ile son bulur. Tabyaların arasında kalan genişçe avlu alanının güneybatı köşesinde cami, su terazisi ve çeşme görülür. Çeşmenin genişçe avlunun ucundaki bu konumu ise Evliya'nın tarif ettiği kale ile köy arasındaki meydanda bulunan çeşmeyi hatırlatır.

Sancak Kale'nin günümüz yapısıyla örtüşen 1960 tarihli bazı fotoğrafları, tarihçi Öcal tarafından yayınlanmıştır¹¹⁰. Bu fotoğraflara ve günümüz durumuna göre artık yapı yalnız tabya durumundadır (**Görsel 5-6**). Alt kısmı taş örgü, üst kısmı toprak dolgu şeklindeki eğimli tabya duvarları, güneye doğru iki yandan açılma yapan 'U' şeklinde bir form oluşturur. Kuzey duvarı hafif dışa kavisli olan 'U' formunun iki yan duvarı, güney uçlarında içe kıvrılan birer yarı dairesel düzenlemeyle son bulur. Bu iki yarı dairesel düzenlemenin arasına ise tabyalara girişi sağlayan,

110 Öcal, agm., Res. 32-35.

1890-91 tarihli kitabenin bulunduğu kapı yerleştirilmiştir. Yapının içerisinde, tamamı toprak damlı beden duvarları boyunca uzanan yarım yuvarlak ve kademeli düzenlemeleriyle dikkat çeken tabya mekânları/bonetler bulunur. Yapının orta kısmına yine toprak damlı bir bina konumlandırılmıştır. Kale'nin mescidi ise bu düzenlemenin dışında, güneybatı yönünde ve tabyalara belirli bir mesafe uzaklıktadır.



Görsel 5: Günümüzde Sancak Kale (Tabyalar) (<https://www.kentyasam.com.tr/2020/11/09/birinci-dunya-savasinda-izmiri-savunan-gazi-kale-yenikale/105515>).

Yeni Kale olarak bilinen tabya şeklindeki günümüz düzenlemesi, Sancak Kale'nin mimari serüvenine son noktayı koymuş olsa da 1840 planında ayrıntılı mimari veriler içeren *Kale* gizemini korur. Ancak günümüz kalesinin hava görüntüleri bu gizemi aydınlatacak etkileyici veriler sunar. Bu görüntülere göre 1840 planındaki Kale'nin mimari yansıması adeta su altından göz kırpar. Burnun ucunda bulunan su altındaki duvar kalıntılarından, 1840 tarihli kale planının dairesel kuzey duvarı ile çokgen kuleleri rahatlıkla okunabilir (**Görsel 6**). Yapının batı ve doğu duvarları ise ortadaki dörtgen burçlara kadar su altında algılanmakta, buradan itibaren tabya şeklindeki Yeni Kale başlamaktadır.



Görsel 6: Sancak Kale Hava Görüntüsü

(https://earth.google.com/web/@38.41793765,27.0173929,0.69250599a,224.02220586d,35y,154.22296764h,4.46979133t,0r/data=CgRCaggBOgMKATBK-DQj_____8BEAA).

Günümüz yapısı ile 1840 tarihli plandaki tabyalı bölüm arasında nasıl bir süreklilik olduğu sorusuna ise bazı mimari veriler cevap verebilir. Bu bağlamda mescidin tabya şeklindeki yeni kaleden uzak konumu önemli bir belirleyicidir. Hatırlanacağı üzere 1840 planında mescit, tabyalarla iki yandan sınırlandırılan genişçe avlunun güneybatısında ve hendeğin hemen yakınındadır. Hendeğin günümüze ulaşamamış olmakla birlikte hava görüntüleri hendeğin konumuna yönelik ipuçları barındırır. Burnun güneybatısında denizin adeta cetvelle çizilmiş gibi çok düzgün bir şekilde içeri doğru girdiği, ardından bir su kanalı şeklinde daralarak devam ettiği ve akabinde sonlandırıldığı görülür. Bu noktada ilginç olan, söz konusu kanalın düz bir şekilde devam ettirildiği takdirde, 1840 planında olduğu gibi, ince bir hat boyunca günümüz mescidinin hemen önünden geçerek burnun güneybatısından denize bağlanıyor oluşudur (**Görsel 7**). O hâlde mescidin günümüz konumu ve kısmen doldurulan hendeğin düşünülüşünde, günümüz tabyalarının, 1840 planındaki Kale ile tabyalı avlusunu ortalayacak şekilde bu yapıların üzerine, mescit dışarıda kalacak şekilde çok daha küçük boyutta inşa edildiği ortaya çıkmış olur.



Görsel 7: Sancak Kale Hava Görüntüsü

(https://earth.google.com/web/search/izmir/@38.41666537,27.01775803,3.99972848a,867.52725318d,35y,0h,0t,0r/data=CiwjJgokCd2kjacERkRAEZ88PQZsGERAGaNI-GQbFDUIAQ97m6mi7khAQgIIAToDCgEwQgIIAEoNCP_____wEQAA).

Sancak Kale'nin Görsel Yansıması

17. yüzyıldan itibaren sıklıkla ziyaret ettikleri İzmir'e dair gözlemlerini aktaran seyyahların beraberindeki sanatçıların gravürleri ve kentte bir süre kalarak izlenimlerini yansıtan Oryantalist ressamların tabloları, tanıdığı oldukları imgeleri canlandırması açısından tarihi bir görsel belge niteliğindedir. Sancak Kale'yi de resmeden bu sanatçıların yapıtlarını bir önceki bölümlerde elde edilen veriler ile birlikte değerlendirmek, sözlü anlatıların görsel olarak doğrulanması ve böylece güvenilirliği yüksek bulgulara ulaşılması açısından önem taşır. Sancak Kale'nin ilk görseli İzmir'i 1678'de ziyaret eden gezgin ve ressam Cornel De Bryun'un gravürüdür (**Görsel 8**). De Byrun, seyahatnamesinde *Smyrna ve liman manzarası* olarak adlandırdığı gravürünün hikâyesine Smyrna körfezinin girişinde bulunan kalede demirlediklerini söyleyerek başlar. De Bryun, kalenin inşa hikâyesi hakkında birinci bölümde verilen bilgileri aktarır¹¹¹. Gravüründe De Bryun, önceki bölümlerde yer yer bahsi geçen anlatımını destekler şekilde kaleyi körfezin en dar yerindeki burnun uç kısmına yerleştirir. Kale düz kumluk bir alanda oluşu, kareye

¹¹¹ Le Bruyn, *age*, s. 64-68.

yakın dörtgen şekli ile Bryun'un "gücünü sadece topundan alır" diyerek kalenin aslında mimari anlamda güçlü ve heybetli bir kuruluş sergilemediği yönündeki imasını yansıtan bir görünüm sunar. Kale'nin içinden yükselen minare ise Evliya'nın yapı içerisinde bir hünkâr camisi (kale mescidi) olduğu bilgisini destekler¹¹². De Byrun'un Kale'nin denize bakan iki cephesine yerleştirdiği dikdörtgen şeklindeki mazgal delikleri, seyyahların denize hâkim bir şekilde kalede bulunduğunu söylediği toprakların varlığını ve konumunu kanıtlar. Gravürde kaleye yakın bir mevkide demir atmış gemilerin yer alması De Byrun'a ek olarak Tavernier, Covel gibi seyyahların da vurguladığı üzere ticaret gemilerine eşlik eden savaş gemilerinin İzmir limanı dışında kaleye bir top atışı mesafede bekledikleri bilgisini doğrular¹¹³. De Byrun ile aynı tarihlerde İzmir'de bulunan Galland'ın, seyahatnamesinde, İzmir Körfezi'ne demir atmak için gemilerindeki bir sandalı denize indirdiklerini ve böylece demiri daha uzak bir yere taşıdıklarını söylediği satırlar, de Bryun'un gravüründe görülen gemilere iple bağlanmış sandallar aracılığı ile can bulur¹¹⁴. Gravürün resimlendiği tarihte ve öncesinde İzmir'e gelen seyyahlar, Sancakburnu mevkiini sahilleri ağaçlarla kaplı, Kale civarında yaklaşık dokuz yüz elli kadar evin yer aldığı, kırlık, ağaçlık ve tarım arazilerine sahip bir yer olarak tanımlar¹¹⁵. Evliya'nın "Bu kalenin kable tarafında büyük bir çayırılık, meydanda iki yüz kiremitli ev, bir cami, bir han, bir hamam ve on dükkândan oluşan yeni ve şirin bir kasaba" cümleleriyle daha ayrıntılı bir çerçeve içinde sunduğu bu yerleşim, gravürde Kale'nin güneyine çizilmiş kırma çatılı evler arasındaki bir cami, han, hamam, değirmen ve ağaçlarla izleyicilere yansır¹¹⁶.

112 Evliya Çelebi, *age.*, s. 40-41.

113 *Extracts from the Diaries of Dr. John Covel*, s. 138-139; *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Baptiste Tavernier*, s. 103.

114 *İzmir Gezisi. Antoine Galland'ın...*, s. 27.

115 Bu tanımlamalar için bk. *Memoires Du Chevalier D'arvieux*, s. 34; *İzmir Gezisi Antoine Galland'ın...*, s. 105.

116 Evliya Çelebi, *age.*, s. 42-43.



Görsel 8: De Bryun Sancak Kale Gravürü (Le Bruyn, *age.*, s. 43).

Bir önceki bölümde değinildiği üzere 1686 yılında Sancak Kale'nin planını hazırlayan De Combes kardeşler aynı tarihte, üst kısımda *İzmir Körfezi'nin Girişindeki Kale*, altta ise *İzmir Şehrinin Bir Mil Açıkta Görünümü* olarak adlandırdıkları iki bölümlü panoramik bir manzara resmetmişlerdir (PBN GE SH 18 PF 97 DIV P1) (**Görsel 9**). Bu manzaradaki Sancak Kale görünümü, burnun ucundaki deniz seviyesine yakın konumuyla seyyahların tanımlamalarına uyar. Resimde Kale'nin denize bakan batı cephesi görülür. Planda gösterilen bu cephedeki üç burç resimde de karşılığını bulur. Mazgalların batı duvarının alt seviyesine yerleştirilmesi, Tavernier'in seyahatnamesinde kalenin deniz seviyesine yakın, ateş eden büyük toplarla donatıldığını söylediği satırları görselleştirir. Burada ilginç olan De Combeslerin, yapının güneyine, planlarında da işaret ettikleri batı yönündeki avlu duvarını eklemiş olmasıdır. Altında yer alan açıklamada *kalenin yakınındaki köy* olarak adlandırılan küçük kasaba konumu, yapı türleri açısından De Bryun'un resmindeki kadar olmasa da camisi ve kırma çatılı evleri ile seyyah anlatılarıyla örtüşür. Kale ve kasaba arasındaki ağaçlık alan ise Evliya'nın seyahatnamesinde kasaba ile kale arasındaki ağaçlı bir meydan bulunduğunu bilgisini doğrular.



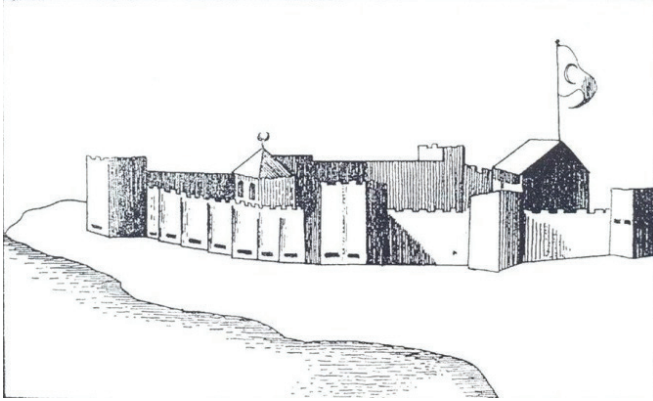
Görsel 9: 1686 Tarihli De Combes'in İzmir Panoramasından Sancak Kale Detayı (PBN GE SH 18 PF 97 DIV P1) (*Smyrna/İzmir Fransız Koleksiyonları Işığında...*, s. 90-91).

De Combes kardeşler 1687 tarihinde çizdikleri İzmir Körfezi haritasında Sancak Burnu mevkiinde Kaleyi kare planlı dört kuleli olarak ardındaki kasaba ile birlikte şematik bir betimlemeyle yansıtlar (PBN CPL GE SH 18 PF 97 DIV 5 P7) (**Görsel 10**).



Görsel 10: 1687 Tarihli De Combes'in İzmir Körfezi Haritasından Sancak Kale Detayı (PBN CPL GE SH 18 PF 97 DIV 5 P7) (<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb40583781g>).

Sancak Kale'nin 1688 İzmir depremi öncesi durumu hakkında bilgi veren bu görsel verilerin ardından, Tournefort'un 1700-1702 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Levant gezisine katılan ressam Claude Aubriet'in, İzmir ve çevresiyle ilgili gravürlerinden biri Sancak Kale'yi konu alır (**Görsel 11**). Bir bitki ressamı olan Aubriet'in Sancak Kale gravürü, seyahatnamedeki diğer çalışmaları gibi ayrıntılı ve titizlikle hazırlanmıştır¹¹⁷. Bu bağlamda, Tournefort'un anlattığı gibi bir burnun ucuna, düz bir alana konumlandırılmış yaklaşık kare planlı yapı, köşeleri ile doğu ve batı cephelerinin eksenine yerleştirilen kübik burçlarla desteklenmiştir. Bunun yanı sıra önceki gravürlerde düz olan kuzey cephe duvarının, 1700 tarihli planı yansıtır şekilde yedi yüzeyli çokgen bir kurguya dönüştüğü görülür. Cephenin seyyah anlatılarında olduğu gibi deniz seviyesine yakın mazgalları dikkat çeker. De Byrun dışında, Sancak Kale'nin önceki görsel verilerinde yapının camisine görsel bir dille vurgu yapılmazken Aubriet, Kale'nin içine tepesinde alem bulunan kırma çatılı bir cami yerleştirir. Böylelikle Evliya'nın Kale içinde cami bulunduğuna bilgisi doğrulanır. Kale'nin güney cephesinin ortasındaki yine kırma çatılı yapı, Tournefort'un Kale'nin içindeki kule bilgisini akla getirir. Bu mekânın çatısında dalgalanan alemlî bayrak ise Chishul'un "Bu kale gerektiğinde Padişah'ın bayraklarının dalgalandığı yerdir" sözünü hatırlatır¹¹⁸. Aubriet'in bu çiziminde yapının kuzey cephesindeki çokgen kurgu ve caminin minaresiz olması, 1688 depremi sonrasında yapının kuzey cephesinin değişikliğe uğradığını ve depremde minarenin yıkıldığını düşündürür.



Görsel 11: 1702 Tarihli Aubriet'in Sancak Kale Gravürü (Tournefort, *age.*, s. 380).

117 Claude Aubriet hakkında bilgi için bk. Semra Daşcı, *İzmir'de Oryantalist Ressamlar*, İzelman, İzmir 2022, s. 50-52.

118 Chishull, *age.*, s. VII.

5 Mayıs 1750 yılında, dört İngiliz gezginin Napoli Körfezi'nden başlayan deniz yolculuğunun duraklarından biri İzmir'dir. Ziyaret edilecek antik eserlerin çizimi için geziye katılan mimar ve ressam Giovanni Battista Borra, bu yolculuğun anlatısına göre İzmir Körfezi'nin girişinde *Smyrna Kalesi* ile karşılaşır¹¹⁹. Borra resminde, Kale'nin kuzey cephesini kavisli bir duvar ve bunun köşelerindeki birer kare burç ile çizer. İzleyiciye batı cephesiyle birlikte tam karşıdan bakılan bir görüş açısıyla yansıtılan bu cephede doğu ucundaki burca eklenen bir kübik kuruluş daha dikkat çeker (**Görsel 12**). Bu farklılık dışında Battista Borra'nın resmi, köşelerinde ve batı cephesinin ekseninde yer alan birer burç, kalenin içindeki alemlî kırma çatılı cami ve güney cephe eksenindeki kırma çatılı mekân/kule ve surlardaki deniz seviyesine yakın mazgallarıyla Aubriet'in yansıttığı kale görünümüne oldukça yakın bir kuruluş sergiler. Ayrıca Borra'nın kale içerisinde mescidi resmetmesi ile günümüz mescidindeki 1750-51 tarihli kitabenin aynı zamana denk gelmesi önemlidir. Böylece Kale'yi benzer şekilde resmeden iki ressamın verilerinin güvenilirliği doğrulanmış, Evliya'nın Kale içindeki cami bilgisi ise görsel bir dille vurgulanmış olur. Bunun yanı sıra kalenin ağaçlar, evler ve bir camiden oluşan bir yerleşim alanı ile çevrili olması ise Borra'nın geminin güvertesinden kente bakarken karşılaştığı manzaranın anlatıldığı satırları canlandırır. Yapının denize doğru uzanan bir burunda, kumluk düz bir zemin üzerinde yükselmesi seyyahların yapının konumuna ilişkin verdiği bilgileri destekler.



Görsel 12: 1750 Tarihli Battista Borra'nın Sancak Kale Çizimi
(*Giovanni Battista Borra Da Palmira*, s. 101).

119 Maria Teresa Giaveri, *Nei Mari di Ulisse. Sulle Tracce Di Omero Alla Scoperta Di Palmira*, Neri Pozza, 2023, s. 6, 7, 11, 57. Battista Borra hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Giovanni Battista Borra Da Palmira A Racconigi*, (ed. Giuseppe Dardanello), Torino 2013; Daşçı, *age.*, s. 57-60.

1828 yılının Şubat ayında İzmir'e gelen ve bir yıl kadar kentte yaşayan Fransız ressam Alexandre Gabriel Decamps'ın eserlerinden biri *Smyrna'da Demirleme* isimli çalışmasıdır¹²⁰. Sancak Kale'yi konu alan tabloda yapının, surları sağlam olmakla birlikte atıl durumda olduğu, lumbar ağızlarının yarı seviyesine kadar sulara gömüldüğü görülür (**Görsel 13**)¹²¹. Kale'nin hâli ve güney cephesinde konumlanmış çadırlar, kale ve civarının yakın zamanda gerçekleşen bir depremden etkilendiğini, çevre sakinlerinin ya da kale personelinin bu çadırlarda konakladıklarını gösterir¹²². Nitekim İzmir'de çok sayıda evi hasara uğrattığı söylenen 15 Haziran 1828 tarihli bir deprem kayda geçer.



Görsel 13: 1847 Tarihli Decamp'ın Sancak Kale Tablosu (<https://wallacelive.wallace-collection.org/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=65287&viewType=detailView>).

120 Decamps hakkında bilgi için bk. Daşçı, *age.*, s. 66-72.

121 Önceden de vurgulandığı üzere kaynaklar Sancak Kale'nin 17 ve 18. yüzyıl boyunca gerçekleşen depremler neticesinde meydana gelen çökmeler nedeniyle birkaç kez suya battığını ve deniz suyunun içerideki mazgallar ile top seviyesine kadar yükseldiğini, kalenin arka kısmındaki evlerin de büyük ölçüde yıkıldığını belirtir. Bk. Ülker, *agm.*, s. 19; Ambraseys ve Finkel, *age.*, s. 85.

122 William Turner 1815 yılında Kale'nin garnizonunun yakınındaki yaklaşık otuz evden oluşan köyden tedarik edildiğini söyler. Turner, *age.*, s. 292.

Decamp ile yaklaşık aynı zamanlarda İzmir’de bulunan bir başka Fransız ressam Antoine Alphonse Monfort, 1828 tarihli bir çalışmasında Sancak Kale’yi Decamp gibi depremin yapı üzerinde yarattığı etki açısından yansıtır (**Görsel 14**)¹²³. Her iki ressamın sunduğu verilere göre yapı 1828 yılında Aubriet ve Borra’nın da resmettiği şekliyle ana hatlarını korur. Ancak anlaşılan deprem Kale’nin mescidinin yıkılmasına neden olmuştur.

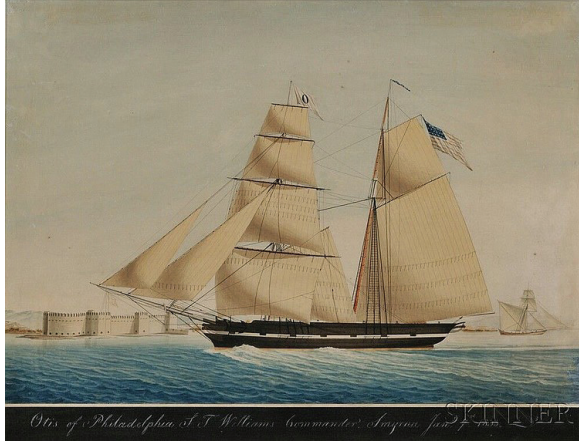


Görsel 14: 1828 Tarihli Monfort’un Sancak Kale Çizimi
(<https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl020115766>).

Sancak Kale, 1830-1880 yılları arasında İzmir limanına uğrayan gemileri tasvir eden deniz ressamı Raffaele Corsini’nin tablolarında da birçok kez betimlenir¹²⁴. Sanatçının 1833 tarihli bir tablosu, yapının 1829 onarımı sonrasında değişikliğe uğramadığını, ancak Decamp’ın resminden de anlaşıldığı üzere 1828 depreminde yıkılan mescidin kale içerisinde yeniden ayağa kaldırılmadığını görsel bir dille anlatır (**Görsel 15**).

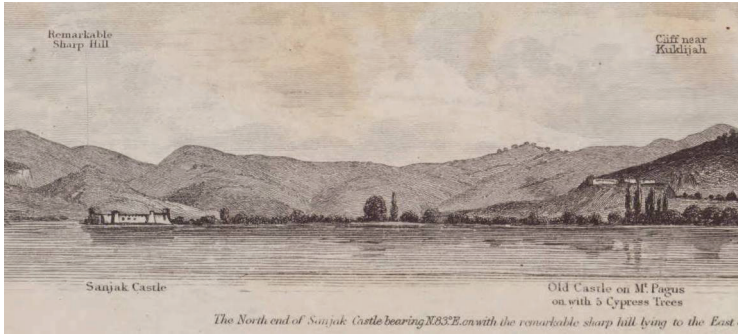
¹²³ Monfort hakkında bilgi için bk. Daşçı, *age.*, s. 141-142.

¹²⁴ Raffaele Corsini hakkında bilgi için bk. John Robinson ve George Francis Dow, *The Sailing Ships of New England 1607-1907*, Marine Research Society, Salem Mass, 1922, s. 57-58, 61, 66.



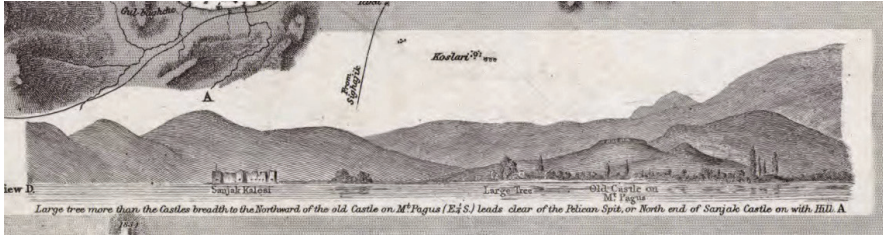
Görsel 15: 1833 Tarihli Corsini'nin Gemi Tasvirinde Sancak Kale
(<https://www.invaluable.com/artist/corsini-raffaele-rpmnvuu2xq>).

Önceki satırlarda da vurgulandığı üzere, 1850'de gerçekleşen Kemalpaşa merkezli depremde doğu kısmı hasar gördüğü bilinen Sancak Kale, İngiliz Kraliyet Donanmasında görevli Richard Copeland tarafından hazırlanan 1860 tarihli bir İzmir limanı haritasında küçük bir alana, üzerine düşülen nota göre Edward Radclyffe (1809-1863) tarafından yapılan bir gravürde ve Copeland'ın 1892'de eklemeler ve düzeltmeler yapılarak bir yıl sonra yeniden yayınlanan Sakız adası ve İzmir Körfezi haritasında yer alan bir başka gravürde belirir (**Görsel 16-17**)¹²⁵.



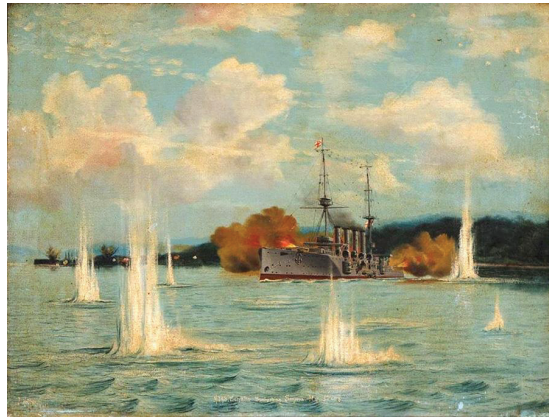
Görsel 16: 1860 Tarihli Copeland'in İzmir Körfezi Haritası, Sancak Kale Detayı
(Ülker, age., Foto 2).

¹²⁵ İzmir Limanı haritası ve Sakız Adası ve İzmir Körfezi haritası için bk. Ülker, age., Foto 2; Bülent Özükan, *Tarihte İzmir Haritaları*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2022, s. 109.



Görsel 17: 1892 Tarihli Copeland'in Sakız Adası ve İzmir Körfezi Haritası, Sancak Kale Detayı (Özükan, age., s. 109).

Sancak Kale son kez I. Dünya Savaşı'nda 5-9 Mart 1915 tarihlerinde gerçekleşen İzmir bombardımanında Kale'ye düzenlenen saldırının betimlendiği bir tabloya konu olur (**Görsel 18**). Bu harekâta kullanılan üç zırhlıdan biri olan Euryalus savaş gemisinde görevli bir ressam tarafından yapıldığı söylenen resim, Kale'nin savaş sırasında kentin savunmasında üstlendiği rolü gözler önüne serer¹²⁶. Sözlü kaynaklar Yeni Kale, diğer adıyla Hamidiye birliğinin Kale'den Urla'ya kadar olan bölgeyi korumakla yükümlü olduğunu bildirir. Nitekim dönemin gazeteleri “Kale ne kadar mert ise, İzmir de o kadar çalışıyor” sözleriyle Sancak Kale'nin bu görevi hakkında yerine getirdiğini dillendirir¹²⁷.



Görsel 18: 1915 Tarihli Yeni Kale'nin (Sancak Kale) Bombalanmasına Dair Tablo (<https://www.mutualart.com/Artwork/H-M-S---Euryalus---Bombarding-Smyrna--Ma/172B8A38972549CB>).

¹²⁶ <https://www.sabithaber.com/birinci-dunya-savasi-donemi-izmir-tarihi-arastirmalari-1-118142/>

¹²⁷ Alper Bakacak, “I. Dünya Savaşı'nda İzmir Bombardımanı (5-9 Mart 1915)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/Özel Sayı: İzmir'in İşgali, 2019, s. 12, 15.

Sonuç

Seyahatnameler, arşiv belgeleri, planlar, haritalar ve görsel belgelerin sunduğu veriler sonucunda, bulunduğu Sancakburnu mevkiinden dolayı Sancak Kale ismini aldığı anlaşılan yapının varlığına ilişkin ilk tanık 1653'te İzmir'i ziyaret eden gezgin D'Arvieux'dur. 1654 İzmir depreminde zarar gördüğü anlaşılan yapı seyyahların da sıklıkla vurguladıkları üzere Venedik ve Osmanlılar arasındaki Girit Savaşı'nın bir evresi olan 1656 tarihli Çanakkale Deniz Muharebesi nedeniyle İzmir Körfezi'nin girişinde giriş ve çıkışları kontrol altına alarak güvenliği sağlamak gerekçesiyle Köprülü Mehmed Paşa tarafından hemen ayağa kaldırılmış olmalıdır. Köprülü Mehmed Paşa'nın aynı dönemlerde mevcut kaleleri onarttığı ve kilit noktalara yeni kaleler inşa ettirdiği ve tüm saray destekli kalelerde olduğu gibi inşasında bir kapıcı başının görevlendirildiği düşünüldüğünde, sadrazamın Sancak Kale'nin de hamiliğini üstlendiği görüşü anlam kazanır. Piri Reis'in *Kütâb-ı Bahriyye*'sinin 1554-55 ve 1569 tarihli birinci telifinde Sancakburnu mevkiine sonradan eklenen ve kaleye işaret eden 1655-56 tarihi ve yapının 1657 tarihli inşa belgesi, Sancak Kale'nin 1654 depremi sonrasında 1656-57 yıllarında yeniden ayakta olduğunu kanıtlar. Seyyahların sıklıkla vurguladıkları üzere yapının gücü, dolayısıyla askerî anlamda üstlendiği kontrolörlük görevi deniz seviyesine yakın yerleştirilmiş topraklarından ve kuzey cephede yer alan içine bir insanın sığabileceği ölçüde olan büyük toptan gelir. Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde yapı askerî önemini sürdürür. Girit fethi arifesinde Paşa'nın İzmir'i üs olarak kullandığı ve burada büyük bir donanma hazırlattığı bilinir¹²⁸. Fazıl Ahmet'in Girit fethinin ardından oradan getirttiği topları Sancak Kale'ye yerleştirmesi ve Avrupalı seyyahların verdiği bilgilerden hareketle bu kalenin tüm hatlarıyla hizmete girdiği dönemin 1668 yılı sonrası olması Fazıl Ahmed Paşa'nın Kale'ye olan katkılarını ortaya koyarken Evliya Çelebi'nin verdiği 1666 tarihini de anlamlandırır. Muhtemelen 17. yüzyılda İzmir'in Doğu Akdeniz ticaretinde üstlendiği kilit rol çerçevesinde kentte ticari anlamda bir imar faaliyeti başlatan Fazıl Ahmed, Kale'nin ticari anlamda da İzmir için bir üs olmasını sağlar¹²⁹. Nitekim seyyahların sıklıkla vurguladığı üzere İzmir'e gelen ticaret gemileri, Gediz deltasının oluşturduğu sığlık nedeniyle Kale'nin yakınından geçmek durumunda olduğu için vergi denetimini aşamaz. Kale'yi topla ya da bayrakla selamlama ritüeli eşliğinde İzmir Limanı'na giriş yapırlar.

128 Hakkı Gültekin, *İzmir Tarihi*, Ege Turizm Cemiyeti, İzmir 1952, s. 47.

129 Necmi Ülker, *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri ve Tarihi I. Ticaret Tarihi Araştırmaları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 11-12.

Depremler Sancak Kale'nin yüzyıllar içindeki değişimini ve sayfalarca süren inşaa hikâyesini şekillendiren önemli bir etkidir. Bu bağlamda yapı geniş çaplı onarımlara bağlı üç ana inşaa/değişim evresi geçirir. Bu evreler şöyle tarihlendirilebilir: 1656-1688 yılları arası yapının 1. dönemi, 1688-1821 arası 2. dönemi, 1821-1892 arası 3. dönemi olarak adlandırılabilir. İlk inşaa döneminde yaklaşık kare planlı olan Kale'nin denize bakan kuleleri sekizgen planlıdır ve sur içerisinde bir mescidi bulunur. 1688 İzmir depremi Sancak Kale için eşik noktalarından biri olur. 1688 depremi sonrasında kaleyi betimleyen sanatçı gravürleri ve seyyah anlatılarına göre, kalenin önceden düz olan kuzey duvarı, deniz yönünde mazgallarla donatılmış dairesel bir duvarla takviye edilmiştir; içinde bir kule vardır ve camisi de hala ayaktadır. 1750-51 tarihli mescit kitabesi ile yapıyı aynı tarihte resimleyen Giovanni Battista Borra'nın Kale'nin ortasında bir mescide yer vermesiyle bu veri desteklenir. Kale'yi etkilediği bilinen 1778 depremi sonrasında tabyalar eklenen ve çeşitli onarımlar geçiren yapı 1821'de bir kez daha tamir görür. Bu son müdahalenin yapıda yarattığı değişiklik 1824'te İzmir'de bulan Oster'in satırlarından okunur. Buna göre yapı kavisli kuzey cephesini korur, hala altı burçludur, kuzey cephenin iki ucundaki sekizgen burçlar yuvarlaklaşır ve kalenin ortasında surlardan daha yüksek, dört kuleli dörtgen bir yapı bulunur. Anlaşılan 1778 depremi Kale'nin içindeki mescidin yıkılmasına neden olmuştur. Yapıyı 1828 İzmir depremi sonrası resimleyen Decamp ve on yıl sonra betimleyen Alphonse'nun görsel sunumları yapının 1821 onarımı sonrası durumunu koruduğunu ve yıkılan mescidin yerine 1829 onarımında da yenisinin yapılmadığına işaret eder. Nitekim Sancak Kale'nin Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan 1840 tarihli planı, yapının dış duvarları açısından Oster'in anlattığı şekliyle bu yıla ulaştığını gösterir. Ancak kale ile ilgili birçok bölümün ayrıntılarıyla işlendiği ve not edildiği planda yapının ortasında Oster'in varlığından bahsettiği dört kuleli dörtgen kuruluşun yer almadığı gözlenir. Decamp ve Antoine Alphonse'nun resimlerinde de yer almayan bu bölüm eğer varsa bile 1828 depreminde yıkılmış olmalıdır.

Yaklaşık kare planı ve denize bakan kuzeydekiler çokgen olmak üzere dört köşe kulesiyle yapının ilk dönemi, daha küçük ölçekli olmakla birlikte, Çanakkale Çimenlik Kalesi/Kale-i Sultaniye (1452) ile mekân tasarımı açısından benzerlik gösterir. Sancak Kale'nin sekizgen burçları Köprülü Mehmed Paşa'nın kontrolünde inşaatı tamamlanan ve yapı ile yaklaşık aynı tarihlerde inşaa edilen Çanakkale Boğazı'nın girişindeki Seddülbahir (1657) ve Kumkale (1657) kalelerinin çokgen burçları ile uyumludur. Bununla birlikte Sancak Kale'nin ikinci inşaa döneminde yapıya eklenen kule, Kale'nin Çimenlik Kalesi ile olan bir diğer benzer yönüdür.

Sancak Kale'nin ikinci dönemine ve 1840 tarihli planı ile belgelenen 2 ve 3. dönemine ait dikkat çekici bir özelliği, denize bakan cephesinin kavisli tasarımıdır. Deniz kaleleri düşünüldüğünde kavisli cephe uygulaması yine Çanakkale'de karşımıza çıkar. III. Selim Dönemi'nde (1789-1807) inşasına başlanan Nara Kalesi (1789-1819) geç tarihli olsa da bu tasarımın özel örneklerinden biridir. Sancak Kale'nin 3. döneminde kavisli cephenin köşelerindeki sekizgen kuleler yerini dört cepheli çokgen burçlara bırakır. Bu kulelerin tasarımı ise Çanakkale Hızır-ül Bahir/Babakale (1728-29) Kalesi'nin denize bakan beş cepheli burçları ile benzerlik gösterir¹³⁰. Mekân kurgusu ve mimari elemanların tasarımı açısından benzeşen bu kaleler, Ege Denizi kıyılarında deniz trafiğini kontrol altına alarak güvenliği sağlamak ve vergi denetimi ile deniz ticaretini düzenlemek adına 15. yüzyılda başlayan ve ağırlıklı olarak Köprülü Mehmed Paşa'nın denetiminde devam ettirilen bir imar faaliyeti yürütüldüğünü ve Sancak Kale'nin de bu sürecin bir parçası olduğunu ortaya koyar.

Sancak Kale'nin mimari serüveni, 1840 planında görüldüğü üzere yapıya kale duvarı boyunca güney yönünde uzanan tabyaların eklenmesiyle devam eder. 1850 Kemalpaşa depreminde doğu kısmı hasar alan ve arşiv belgelerine göre 1870'e kadar kaderine ter edilen kalenin onarımı, günümüz Kalesi'nin giriş kapısı üzerinde bulunan kitabeye göre 1890-91'de tamamlanır. Ancak Sancak Kale'nin tabyalar, bir mescit ve çeşmeden oluşan bugünkü durumu 1840 planındaki Kale'nin günümüze ulaşmadığını gösterir. Yapının hava görüntülerinden anlaşıldığı üzere, 1840 planındaki Kale ve tabyalı avlusu muhtemelen 1870'ten sonraki bir süreçte sular altında kalmıştır. Günümüz tabyaları ise Kale ve avlusunu ortalayacak şekilde bu yapıların üzerine, daha küçük boyutta inşa edilmiştir. Cami ise Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde kalenin güneyindeki köy ile kale girişi arasında yer aldığı vurgulanan ağaçlıklı meydana bulunan çeşmenin yanına taşınarak yeniden inşa edilmiş ve muhtemel bir hafriyat sırasında bulunan 1750-51 tarihli eski mescit kitabesi bu yapıya taşınmıştır. Sancak Kale'nin yazılı ve görsel verilerin çakıştırılması sonucunda, birbirini desteklediği ve doğruladığı görülen bulgularla elde edilen bu tarihsel ve mimari serüveni 1915'te I. Dünya Savaşı'nda da izlenir. İzmir bombardımanına son şekliyle karşı koyan Sancak Kale, günümüzde stratejik konumu nedeniyle askerî bölge sınırları içinde kalarak halen İzmir'in tarihindeki gizli bir kayıp mimari miras olarak varlığını sürdürmektedir.

¹³⁰ Çanakkale'deki Osmanlı kaleleri için bk. Yusuf Acioğlu, "Çanakkale'deki Osmanlı Kaleleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 19/13, 2015, s. 93-122; Faruk Pekin-Hayri Fehmi Yılmaz, *Türkiye'nin Kültür Mirası 100 Kale*, NTV Yayınları, İstanbul 2008.

Yazar Katkıları

Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Toplanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Analizi	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 4688.

Bab-1 Asaflı Defterleri (A.{DVNSMHM.d), 92/240.

İbnü'l Emin Askeriye (İE. AS), 24/2195.

Bab-1 Asaflı Defterleri (A.{DVNSMHM.d), 98/40.

Bab-1 Asaflı Defterleri (A.{DVNSMHM.d), 98/486.

Bab-1 Asaflı Defterleri(A.{DVNSMHM.d), 99/254.

Bab-1 Asaflı Defterler (A.{DVNSMHM.d), 107/66.

Ali Emiri İkinci Ahmed (AE.SAMD.II.) 9/927.

Cevdet Askeriye (C.AS), 32/1461.

Cevdet Askeriye (C. AS), 351/14558.

Cevdet Maliye (C.ML), 661/27045.

Cevdet Askeriye (C.AS), 506/21143.

Cevdet Askeriye (C.AS), 859/36756.

Cevdet Askeriye (C.AS), 512/21379.

Cevdet Askeriye (C.AS), 377/15599.

Cevdet Askeriye (C.AS), 368/15242.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL), 584/26272.

Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT), 1311/103.

İrade Dahiliye (İ.DH), 1099/86194.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Acioğlu, Yusuf, “Çanakkale’deki Osmanlı Kaleleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 19/13, 2015, s. 93-122.

Alkan, Ö. Mehmet, “Tarihte Bayrağı Olan Nadir Şehir: İzmir”, *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 18-30.

Ambraseys, N. Nicolas - Caroline F. Finkel, *Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler 1500-1800*, Tübitak Yayınları, 2006.

Ambraseys, Nicholas, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East: A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

Arundell, F.V.J., *Discoveries in Asia Minor*, Vol. II, Botson and Palmer Printers, London 1834.

Bakacak, Alper, “I. Dünya Savaşı’nda İzmir Bombardımanı (5-9 Mart 1915), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/Özel Sayı: İzmir’in İşgali, 2019, s. 5-27.

Batmaz, Şakir, “Osmanlı Devleti’nde Bir Merasim Kaidesi Olarak Topla Selamlama (1800-1919)”, *Bilimname*, XII, 2007/1, s. 187-199.

Baykara, Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

Beyru Rauf, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Litaratür Yayınları, İstanbul 2011.

Bonaventure F. Slaars (çev.), *Etude Sur Smyrne Par Constantin Iconomos*, Smyrne 1868.

Borra, Giovanni Battista, *Giovanni Battista Borra Da Palmira A Racconigi*, ed. Giuseppe Dardanella, Torino 2013.

Brewer, Josiah, *Patmos and the Seven Churches of Asia, Together with Places in the Vicinity from the Earliest Records to the Year 1850*, Published by Bradley and Peck, Bridgeport, Connecticut 1851.

Bruyn De Corneille, *Voyages De Corneille Le Bruyn Au Levant*, Tome Premier, La Haye 1732.

Chardin, Chevalier, *Voyages De Mr. Le Chevalier Chardin En Perse Et Autres Lieux De L’Orient*, Tome Premier, Amsterdam 1740.

Chishull, Edmund, *Travels in Turkey and Back to England*, London 1747.

Cochran, William, *Pen and Pencil in Asia Minor or Notes from The Levant*, London 1887.

Conder, Josiah, *Syria and Asia Minor*, Vol. II, London 1824.

Covel, John, *Early Voyages and Travels in the Levant. The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600, Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679*, ed. J. Theodore Bent, Burt Franklin Publisher, New York.

D'arvieux, *Memoires Du Chevalier D'arvieux*, ed. Jean Baptiste Labat, Tome Premier, Paris 1735.

Dapper, Olfert, *Naukeurige Beschryving van Asie*, Amsterdam 1680.

Daşçı, Semra, *İzmir'de Oryantalist Ressamlar*, İzelman, İzmir 2022.

Erdoğan, Erkan, "On sekizinci Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Bina Eminliği", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 25/1, 2024, s. 83-105.

Evliya Çelebi, *Kent ve Seyyah: Evliya Çelebinin Gözüyle İzmir ve Çevresi-1*, ed. M. Ekici - T. Gökçe, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2013.

Fedakar, Cengiz, "Kafkasya'da Osmanlı Tahkîmatı: Sohum Kalesi (1723-1729)", *Vaknîvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 2017, s. 163-194.

Figsbee, Alphonso, *The Maritime Flags and Standarts of All Nations*, A. Ranney, New York 1856.

Fliedner, Theodor, *Reisen in das Heilige Land nach Smyrna, Beirut, Constantinopel, Alexandrien und Cairo in den Jahren 1851, 1856 und 1857*, I. Theil, Dusseldorf 1858.

Galland, Antoine, *İzmir Gezisi. Antoine Galland'ın Bir Elyazması (1678)*, ed. Frédéric Bauden, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2003.

Giaveri, Maria Teresa, *Nei Mari di Ulisse Sulle Tracce Di Omero Alla Scoperta Di Palmira*, Neri Pozza 2023.

Gouffier, Choiseul, Marie Gabriel Florent Auguste de, *Voyage Pittoresque de la Greece*, Tome Premier, Paris 1782.

Gökpınar, Bekir, "Büyük İzmir Depremi Sonrası Sancakburnu Kalesinin Tamir Faaliyetleri (1688-1695)", *Şehir Kültür Medeniyet. Çakabey'den Günümüze İzmir*, C III, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları, İzmir 2022, s. 1175-1192.

Gravard'Ortières, *Paris Bibliothèque de France*, Ms. Fr. 7176.

Gültekin, Hakkı, *İzmir Tarihi*, Ege Turizm Cemiyeti, İzmir 1952.

Iconomos, Constantine, *Etude Sur Smyrne Par Constantin Iconomos*, çev. F. Bonaventur-Slaars, Smyrne 1868.

Kahle, Paul, *Piri Re'is Bahriye. Das Türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521*, Band I. Text, Berlin 1926.

Kaynak, Merve, *Girit Savaşı Sırasında Venediklilerin Çanakkale Boğaz Ablukası*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2023.

Lenep, Henry John Van, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. I, London 1870.

Maeso, Jean Luc, Lesvigne Marie V., “Katalog/Harita ve Planlar”, *18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış*, eds. Jean Luc Maeso, Marie Valerie Lesvigne, Arkas Sanat Merkezi, İstanbul 2013, s. 139-216.

Meyer, Guy, “17. Yüzyılın Sonundan 19.Yüzyıla Kadar İzmir’de Seyyahlar: Süreklilik İçinde Değişim”, *18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı Bir Bakış*, eds. Jean Luc Maeso, Marie Valerie Lesvigne, Arkas Sanat Merkezi, İstanbul 2013, s. 47-67.

Motraye, De La, *Voyages Du Sr. A. De La Motraye en Europe en Asie et en Afrique*, Tome Premier, La Haye 1727.

Myller, Maria, P. Angelicus Maria Myller, *Reiß-Beschreibungen in Europa, Asia und Africa*, Wien und Nürnberg 1735.

Osten, von Prokesch, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient, Erster Band*, Stuttgart 1836.

Öcal, Celal, “103 Yıldır Bilinmeyen Gerçek İtilaf Donanmasının İzmir’i İşgali”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018/ Ankara) Kongreye Sunulan Bildiriler*, C VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022, s. 47-96.

Özükan, Bülent, *Tarihte İzmir Haritaları*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2022.

Pekin, Faruk - Yılmaz, Hayri Fehmi, *Türkiye’nin Kültür Mirası 100 Kale*, NTV Yayınları, İstanbul 2008.

Pınar, İlhan, *Gezginlerin gözüyle İzmir, I, 19. Yüzyıl*, Akademi Kitapevi, İzmir 1994.

Pınar, İlhan, *Gezginlerin gözüyle İzmir, II, 19. Yüzyıl*, Akademi Kitapevi, İzmir 1996.

Pınar, İlhan, *Gezginlerin gözüyle İzmir, 17. Yüzyıl*, Akademi Kitapevi, İzmir 1998.

Pirî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye* (BUB MS.3613, İSK Ayasofya 2612, İSK Hamidiye 945, İSK Hüsrev Paşa 272, İKK Hacı Ahmed Paşa 171).

Pirî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye Piri Reis*, ed. Yavuz Senemoğlu, Denizcilik Kitabı C I, Tercüman 1001 Temel Eser, 1973.

Robinson, John-George Francis Dow, *The Sailing Ships of New England 1607-1907*, Marine Research Society, Salem Mass, 1922.

Sandrat, Von Jacop, *Kurtze Beschreibung Von Dem Ursprung/Aufnehmen/Gebiete/undRegierung der Weltberühmten Republick Venedig/Mehrentheils den Jahrennach/und in Form einer kurtzen Chronick verabfasset/Wie auch eine kurtze Beschreibung der vornehmsten Grienchischen Provintz und Pen-Insel Morea*, Nürnberg 1688.

Smyrna/İzmir Fransız Koleksiyonları Işığında Bir Kent'in Portresi, İzmir Fransız Kültür Merkezi, İzmir 2006.

Spon, Jacob, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant fait aux annees 1675 et 1676 - par Jacob Spon, et Georges Wheler*, Tome I, Amsterdam 1679.

Tavernier, Jean-Babstise, *Les Six Voyages de Monsieur Jean-Babstise Tavernier, Ecuyer Baron d'Aubonne En Turquie, En Perse Et AuxIndes*, Tome I, Paris 1712.

Tekindağ, M. C. Şihabeddin, "Çanakale" *İslâm Ansiklopedisi*, C 3, MEB, Eskişehir 2001, s. 340-347.

Thevenot, de Monsieur, *The travels of Monsieur de Thevenot into the Levant. In Three Parts*, London 1686.

Thompson, Charles, *The Travels of the Late Charles Thompson, Esq; Contaning his Observations on France, Italy, Turkey in Europe, The Holy Land, Arabia, Egypt and Many Other Parts of the World*, Vol. II, 1744.

Tinal, Melih, *İzmir Depremleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2011.

Tournefort M., *A Voyage into the Levant*, Vol. II, London 1718.

Turner, William, *Journal of a Tour in the Levant*, Vol. III, London 1820.

Ülker, Necmi, "İzmir Sancakkalesi ve Şehitliği", *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler II*, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983, s. 263-284.

Ülker, Necmi, *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri ve Tarihi I. Ticaret Tarihi Araştırmaları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.

Walsh, Robert, *Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor Illustrated in A Series od Drawings from Nature by Thomas Allom*, Second Series, London 1838.

Web Kaynakları

<https://www.sabithaber.com/birinci-dunya-savasi-donemi-izmir-tarihi-arastirmalari-1-118142/>

<https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=65287&viewType=detailView>

<https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl020115766>

<https://www.invaluable.com/artist/corsini-raffaele-rpmnvuu2xq>

<https://www.mutualart.com/Artwork/H-M-S---Euryalus---Bombarding-Smyrna--Ma/172B8A38972549CB>

<https://www.kentyasam.com.tr/2020/11/09/birinci-dunya-savasinda-izmiri-savunan-gazi-kale-yenikale/105515>

https://earth.google.com/web/@38.41793765,27.0173929,0.69250599a,224.02220586d,35y,154.22296764h,4.46979133t,0r/data=CgRCAggBOgMKAT-BKDQj_____8BEAA

https://earth.google.com/web/search/izmir/@38.41666537,27.01775803,3.99972848a,867.52725318d,35y,0h,0t,0r/data=CiwijgokCd2kjacERkRA-EZ88PQZsGERAGaNIGQbFDUIAIQ97m6mi7khAQgIIAToDCgEwQgIIAE-oNCP_____wEQAA

Kısaltmalar

BUB: Bologna Biblioteca Universitaria di Bologna

İKK: İstanbul Köprülü Kütüphanesi

İSK: İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi

PBN: Paris Bibliothèque Nationale de France